

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

Дипломна робота

на здобуття освітнього ступеню «магістр»

на тему:

«Становлення та розвиток системи

ГУЛАГу в СРСР»

Виконав

студент VI курсу групи 634

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Шинкаренко Андрій Вікторович

Керівник: **Шевченко Н. В.**

Рецензент: **Левченко Л. Л.**

Миколаїв – 2022

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення політичних наук
Кафедра, циклова комісія історії
Рівень вищої освіти другий магістерський
Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»
Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Завідувач кафедри історії
Ю. В. Котляр _____

«13» жовтня 2021 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТУ

Шинкаренко Андрій Вікторович

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи): «Становлення та розвиток системи ГУЛАГу в СРСР»

керівник проекту (роботи): Шевченко Наталія Володимирівна, к.і.н., старший викладач

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від «13» жовтня 2021 року № 280

2. Строк подання студентом проекту (роботи): 24.01.2022

3. Вихідні дані до проекту (роботи): вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): згідно плану дипломної роботи магістра

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): не планується

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата		Підпис, дата	
		дата	завдання видав	дата	завдання прийняв
Вступ	Шевченко Н.В.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 1.	Шевченко Н.В.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 2	Шевченко Н.В.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 3	Шевченко Н.В.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 4	Шевченко Н.В.	14.10.2021		14.10.2021	
Висновки	Шевченко Н.В.	14.10.2021		14.10.2021	
Список	Шевченко Н.В.	14.10.2021		14.10.2021	

7. Дата видачі завдання: 14.10.2021.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до дипломної роботи	жовтень 2021	
2.	Розділ 1.	жовтень 2021	
3.	Розділ 2.	листопад 2021	
4.	Розділ 3.	листопад 2021	
5.	Висновки	грудень 2021	
6.	Переддипломна практика	10–29 січня 2022	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2022	
8.	Попередній захист	24 січня 2022	
9.	Рецензія на дипломну роботу	15 лютого 2022	
10.	Захист дипломної роботи	22 лютого 2022	

Студент _____
(підпис)

Шинкаренко А.
(прізвище та ініціали)

Керівник проекту (роботи) _____
(підпис)

Шевченко Н. В.
(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база	18
1.3. Методологія та методи дослідження	23
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ГУЛАГУ У 1930-ті рр.	26
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ТАБІРНО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	46
РОЗДІЛ 4. ЗГОРТАННЯ ГУЛАГІВСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ У 1950-х рр.	59
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ	92

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БАМлаг – Байкало-Амурський табір.
- ББК – Біломоро-Балтійський канал, Біломоро-Балтійський комбінат.
- Белбалттабір – Біломоро-Балтійський табір.
- ВРНГ – Вища рада народного господарства.
- ВТТ – Виправно-трудоий табір.
- Главгидрострой – Головне управління таборів гідротехнічного будівництва.
- ГУДБ – Головне управління державної безпеки.
- ГУЛАГ – Головне управління виправно-трудоих таборів і колоній.
- ГУПВІ – головне управління у справах військовополонених та інтернованих.
- ГУШОСДОР – Головне управління шосейного будівництва.
- Дальлаг – Головне управління будівництва Далекої Півночі.
- Наркомвугілля – Народний комісаріат вугілля.
- НКАП – Народний комісаріат авіаційної промисловості.
- НКБ – Народний комісаріат боєприпасів.
- Наркомбуд – Народний комісаріат будівництва.
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.
- НККМ – Народний комісаріат кольорової металургії.
- Наркомліспром – Народний комісаріат лісової промисловості.
- НКТП – Народний комісаріат танкової промисловості.
- Обобстрой – Управління особливого будівництва.
- ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління.
- Сталінградгидрострой – Сталінградське Управління гідротехнічного будівництва.
- УВТТК – Управління виправно-трудоих таборів і колоній.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення історії сталінського ГУЛАГу (1930-1950 рр.) порушує безліч проблем і протиріч, зокрема є можливість досліджувати дану проблематику з багатьох ракурсів, перш за все з морально-етичного, політичного, соціального, правового та економічного.

Дана робота висвітлює останній аспект, оскільки проблеми модернізації економіки викликають жваві дискусії навколо методів проведення та стратегій розвитку, крім того, проявляється інтерес до досвіду індустріалізації періоду радянської доби. Надзвичайно своєрідний склад і структура радянського суспільства і в наші дні вражають своєю полярністю і наявністю значної ваги в соціумі громадян, позбавлених волі (ув'язнених, спецпереселенців, військовополонених), підневільна праця яких лежала в основі реалізації значної частини «великих будівництв соціалізму». Фактично у 1930-1940 рр. гігантські профільно-господарські відділи ГУЛАГу відігравали ключову роль у лісовій та гірничодобувній промисловості, в громадському (підприємства, канали, гідроелектростанції, закриті військові об'єкти) та залізничному будівництві. Руками в'язнів створювалася первинна інфраструктура для атомного та космічного проектів.

Освоєння малозаселених, віддалених від центру, але багатих на корисні копалини районів Півночі Росії, Уралу та Сибіру за допомогою ГУЛАГу на декілька десятиліть стало державною політикою та стратегією СРСР. Саме в роки сталінських п'ятирічок ця підневільна праця закріпилась і стала потужною частиною економіки. Відбулося поєднання двох різнопланових моделей: при побудові гігантів індустрій, з одного боку, використовувався найперевішений технологічний досвід Європи та Америки, а з іншого боку, застосовувалися доіндустріальні форми організації будівництва, включаючи працю ув'язнених. Примітивні знаряддя праці засуджених розглядалися

вищим радянським керівництвом як максимально ефективні в його прагненні «наздогнати та перегнати» провідні країни світу за рівнем промислового виробництва.

Табірно-промисловий комплекс став важливою опорою «соціалістичної економіки» і сталінського політичного режиму. Можливість дослідження архівних фондів радянських каральних відомств ОДПУ, НКВС, МВС СРСР в останні два десятиліття суттєво змінила історіографічну ситуацію, відкрила нові статистичні дані, документальні комплекси, які дають змогу переглянути безліч питань вітчизняної історії: чисельність контингенту таборів, етнічну структуру ув'язнених, виробничі параметри ГУЛАГу та його ефективність в економічній системі СРСР.

Мета дослідження полягає у висвітленні сутності, структурних елементів, етапів функціонування, місця та ролі ГУЛАГу в економічній системі СРСР у 1930-1950 рр.

Реалізація даної мети передбачає вирішення наступних завдань:

- встановити особливості джерельної бази дослідження, ступінь розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- з'ясувати соціально-політичні та економічні фактори, що обумовили створення гулагівської системи у 1930-ті рр.;
- дослідити політико-правову базу, що регламентувала діяльність ГУЛАГу та його структурних підрозділів;
- простежити виробничі потужності табірно-промислового комплексу в роки Другої світової війни;
- звернути увагу на причини розквіту та згортання гулагівської економіки у 1950-х рр.
- проаналізувати динаміку чисельності і склад табірних ув'язнених, визначивши фактори, що впливали на зміну їх кількості;

– зосередити увагу на ефективності використання засуджених в економіці СРСР, продуктивності праці порівняно з різними галузями господарства, що перебувають поза гулагівською системою.

Об’єкт дослідження – система Головного управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув’язнення (ГУЛАГ) в СРСР.

Предметом дослідження є процес створення, функціонування та розпад ГУЛАГу, його взаємозв’язки з карально-репресивними органами, господарськими наркоматами.

Хронологічні межі дослідження охоплюють весь період існування ГУЛАГу, в рамках якого виділяються етапи формування економічної структури у 1930-1941 рр., особливості функціонування табірної системи у роки Другої світової війни, розквіт та згортання гулагівської економіки (1945-1950 рр.). На першому етапі проходило зародження і становлення виправно-трудових таборів та спецпоселень. На початку 1930-х рр. основним напрямком в діяльності ГУЛАГу було вирішення питань, пов’язаних з управлінням переданих в 1931 р. куркульських місць заслання. З розширенням масштабів і диверсифікацією господарської діяльності табірної системи у другій половині 1930-х рр. основним елементом в структурі ГУЛАГу стали виправно-трудові табори. Військовий період характеризувався значним згортанням господарського будівництва (дороги, електростанції) в рамках всієї держави і зосередженістю на побудові оборонних об’єктів на Сході країни, переобладнанням підприємств на військові рейки. Третій період (друга половина 1940-1950 рр.) пов’язаний із розвитком ролі гулагівської економіки в структурі народного господарства у зв’язку з новим чисельним наповненням таборів за рахунок військовополонених і своїх «зрадників» Батьківщини, також характеризувався наростанням кризових явищ в системі ГУЛАГу.

Географічні рамки дослідження включають всю територію СРСР, хоча в деяких республіках таборів і не існувало, але етнічне населення перебувало в них на Сході та Півночі СРСР.

Наукова новизна дослідження полягає у створенні власної періодизації і характеристики основних етапів розвитку ГУЛАГу, історіографічний аналіз проблеми із урахуванням регіональної складової, а також звернено увагу на чисельність українців у таборах СРСР.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що автор на основі міждисциплінарних зв'язків історії та економіки розглянув процес еволюції ГУЛАГу та його внесок в економічний розвиток соціалістичної системи. Дані матеріали можна використовувати у науковій та навчально-виховній діяльності для висвітлення елементів репресивного механізму періоду сталінського правління, та методів перебудови народного господарства в умовах мобілізаційної економіки.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорювались на засіданні кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили та доповідалися на Всеукраїнській науково-методичній конференції «Могилянські читання – 2021» та Міжнародній науково – практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку».

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (85 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 98 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографічна база дослідження представлена працями сучасних українських, російських та зарубіжних дослідників. Слід зазначити, що до недавнього часу проблема примусової праці не вивчалася у вітчизняній історіографії. У другій половині 1980-х рр., у зв'язку з більшою доступністю раніше закритих архівних матеріалів, до цієї теми звернулися публіцисти, вчені у зв'язку зі зростанням цікавості до долі репресованих.

Українська історіографія. В українській науці даним питанням частково займаються В. Даниленко та С. Кульчицький, які у монографії «Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр.» подали детальний аналіз процесу нарощування репресій, формування командно-адміністративної економіки, що стало підґрунтям для формування сталінізму і знищення класових ворогів шляхом їх експлуатації у нестерпних умовах [26]. Л. Бондарук звернула увагу на процес деформації табірної економіки та участь українців у масових повстаннях у «Степлагу», на Воркуті, у Казахстані, детально описавши в них участь націоналістів із Прибалтики та Західної України, які при масовому скупченні у межах окремого табору могли вести серйозну агітацію та саботувати трудові роботи [17; 18]. О. Рубльов дослідив долю західноукраїнської інтелігенції у таборах ГУЛАГу у 1930-ті рр., визначивши, що інтелігенція працювала як і всі інші, але незважаючи навіть на звернення до наркома внутрішніх справ та особисто до Й. Сталіна їм не зменшували терміни ув'язнення і забороняли займатися науковою роботою [60; 61; 62].

Р. Подкур описав організацію дитячих таборів, причому вказав на те, що на них також поширювалися плани виробництва товарів у мирний час та військового спорядження і боєприпасів у роки Другої світової війни, а, отже,

при плановому господарстві говорити про дотримання умов безпеки та розпорядку роботи не доводиться [57]. О. Потильчак звернув увагу на реорганізацію стаціонарних таборів на території України у 1946-1950 рр., зазначивши, що основний контингент ув'язнених був із військовополонених німців, а перекидання робочих сил здійснювалось у зв'язку з завершенням будівництва підприємств та доріг. Ліквідація табірних відділень розпочалась у 1947 р., оскільки до того часу економічний ефект почав зменшуватися через скупчення хворих та інвалідів, до того ж, значним був тиск іноземних держав [58].

Проблеми пов'язані з Соловецькою Голгофою та дітьми ГУЛАГу розглядають В. Новіков [54] та Г. Павлов [55].

Українські вчені також виокремлюють етапи масових відправлень наших співвітчизників до ГУЛАГу. Зокрема визначено, що збільшення контингенту українського населення у таборах відбулося у 1930-1933 рр., 1937-38 рр., 1939-40 рр. та 1944-45 рр., що пов'язано із кампаніями розкуркулення, масового терору, радянізацію західноукраїнських територій та фільтраційними акціями після Другої світової війни, визначенням колабораціоністів, зрадників Батьківщини. Вчені акцентують увагу на соціогуманітарний аспект заслань, зокрема, прагнення сталінського керівництва «обезголовити» республіку, позбавити її інтелігенції та середнього класу, який міг би чинити опір [14].

Російська історіографія. У російській історичній науці одним з перших на рубежі 1980-1990-х рр. до вказаної теми звернувся В. Земсков, увагу якого привернув в основному демографічний аспект. Почалася публікація раніше невідомих документів на гулагівську тематику, в тому числі статистичні відомості про чисельність і склад ув'язнених, господарську діяльність в окремих підрозділах таборів, економічних функціях ГУЛАГу, про використання примусової праці в різних галузях промисловості та сільському господарстві [33]. В. Пронько і В. Земсков опублікували

доповідь про роботу Головного управління виправно-трудових таборів і колоній НКВС СРСР за роки Вітчизняної війни, в більшій частині якого характеризується виробничо-господарська діяльність ГУЛАГу [34]. Вперше документально обґрунтований опис радянської табірної системи міститься в довіднику, складеному на основі раніше секретних архівних матеріалів М. Смирновим. Основу довідника становлять монографічні описи близько п'ятиста виправно-трудових таборів, що включають відомості про адміністративні установи і розташування табірних управлінь, про штатну та реальну чисельність ув'язнених, характер і об'єкти виробничої діяльності, кадровий склад табірної адміністрації. Невід'ємною складовою є статті про підрозділи центрального апарату ОДПУ-НКВС-МВС, що керували ГУЛАГом. В якості звичайного доповнення до основи виступає загальна стаття про структурний розвиток табірної системи в 1930-1950 рр., про ті політичні фактори і мотивації, що визначали даний розвиток [65].

Безсумнівний інтерес представляє нарис Н. Морукова з приводу економічної діяльності таборів, який звернув увагу в першу чергу на структуру табірних управлінь, які були повністю підлаштовані під економічну систему і виконували найтяжчі роботи, першими прокладали шлях у віддалені райони Сходу, видобували корисні копалини. Також значну увагу приділено кадровому питанню, оскільки під час перебування Н. Єжова на посаді основна увага зверталась на пошук «ворогів народу», а за часів Л. Берії НКВС було чітко зорієнтовано на виконання економічних функцій, про що свідчить збільшення капіталовкладень та розширення масштабів будівництва. З'явилися численні регіональні документальні публікації, що спеціально присвячені економічній діяльності окремих таборів [49].

Ряду авторів, зокрема Н. Белих, вдалося дослідити досить широкий спектр проблем в рамках окремо взятих регіонів, визначити регіональні аспекти еволюції та функціонування сталінсько-радянської системи підневільної праці на прикладі В'ятського виправно-трудового табору, автор

наводить дані, що дозволяють зрозуміти об'єми лісозаготівель [15]. А. Захарченко відповідно проаналізував роль примусової праці на матеріалах «Безимянлагу» [31; 32]. Слід звернути увагу на дослідження Г. Іванової, яка вважає, що ГУЛАГ був не «архіпелагом», а «державою в державі» і майже повністю забезпечував себе всім необхідним. Вперше звернуто увагу на ГУЛАГ як на соціально-економічний і політико-правовий феномен радянської держави [38]. В монографії проаналізовано теоретичні та правові основи радянської репресивної політики, досліджено причини і нормативна база створення та діяльності ГУЛАГу як каральної системи нового типу. На основі раніше неопублікованих матеріалів, що включають також бухгалтерсько-фінансову документацію, вивчений процес становлення та функціонування радянського табірно-промислового комплексу [37].

Праці С. Ебеджанса [72], А. Соколова та Т. Кондратьєва [66], стосуються масштабів виробничих потужностей ГУЛАГу, обсягів і сфер застосування примусової праці, типології соціальних, національних груп репресованих, чисельності, структури підрозділів, складу контингентів ГУЛАГу. Значну увагу дослідників привертають дані кількості ув'язнених, вчені дійшли висновку, що пік припадає на 1950 р., коли у таборах знаходилося понад 2,6 млн. чоловік. Російські вчені зазначають, що масове використання примусової праці зумовлене наявністю багатих покладів корисних копалин та наздоганяючими темпами економіки, а тому мобілізаційні можливості яскраво втілились у підневільній праці, яка давала до 10% ВВП країни і була могутньою опорою режиму. Однак до цього часу нез'ясованим залишається питання ефективності ГУЛАГу. Якщо вірити статистичним даним радянських органів, то він завжди приносив дохід державі, однак проблемою були масові приписи, що обтяжує реальні підрахунки [85].

Крім того, О. Хлевнюк звернув увагу на вплив Й. Сталіна на структури НКВС, без його особистих розпоряджень дане відомство не розпочинало

ніяких акцій. Саме завдяки вождю вдалося здійснити плани використання в'язнів Н. Френкелю. А в водах каналів взагалі тайлась містика, побудувавши Біломоро-Балтійський канал, з посади пішов Г. Ягода, побудував канал Москва-Волга і Н. Єжов, а в 1939 р. його розстріляли. Л. Берія довго противився будівництву аналогічних об'єктів, однак канал Волга-Дон було здано в експлуатацію 1952 р., а 1953 р. і всемогутнього керівника НКВС розстріляли. Таким чином, із великими будівництвами комунізму були пов'язані життя не лише сотень ув'язнених, а й їхніх керівників [69].

В російській історіографії питанням дитячого ГУЛАГу займається А. Дорчева, вона вказує на те, що діти працювали в нелюдських умовах на лісозаготівлях, на сланцевих рудниках, відбивали каміння вручну на буровибухових роботах. Діти працювали на спорудженні Біломоро-Балтійського каналу, Москва-Волга, а за 1936-1937 рр. виробництво у дитячих таборах становило 310,5 млн. руб., що виявилось приємним «сюрпризом» для НКВС. Водночас, висвітлено і несправедливість та жорстокість покарань, зокрема, якщо в 1930-х рр. за крадіжки дітям давали до 3-х р. колоній, то після війни за аналогічні злочини 10-15 р. таборів. Загалом, за підрахунками автора, за час війни через колонії-розподільники пройшло 2 млн. дітей [28].

Б. Нахапетов – єдиний, хто фахово дослідив історію санітарної служби ГУЛАГу і прийшов до висновку, що виправно-трудова табори перетворювались не скільки на виправні заклади, скільки на місця масового знищення ув'язнених. Неймовірно тяжка праця по 12, 14, 16 годин на добу, жорстка боротьба за існування, голод, покарання охоронців і кримінальних елементів, поганий одяг і медичне обслуговування – все це було нормою для мільйонів. Автор звертає увагу на те, що при перевірці 1939 р. у колоніях Башкирської АРСР довго не видавали овочів, м'яса, жирів, за те існувала економія на харчуванні в сумі 408 тис. руб., а загалом норма харчування згідно калорійності була вдвічі нижчою за необхідну в таких умовах праці [50].

Життя в'язнів без прикрас, їх примусову працю та економічні питання: будівництво і сільськогосподарське виробництво, досліджують у своїх роботах С. Кузьмін [44], А. Долголюк [74], К. Козакова [78] та М. Опалев [80].

Окремим пунктом, на який слід звернути увагу є дослідження Ж. Медведєва в сфері будівництва основних ядерних об'єктів саме структурними підрозділами ГУЛАГу. На них покладались «трудомісткі» роботи – риття тунелів для особливої захищеності реакторів, будівництво радіохімічних заводів, місця зберігання відходів, видобуток уранової руди. Однак, автор зауважує, що після побудови даних об'єктів ув'язнених не відпускали на свободу, а розселяли у віддалених регіонах Магадану з метою недопущення розголосу особливо таємної інформації про місце розташування атомних об'єктів та їх потужності [48].

Зарубіжна історіографія. Із закордонних досліджень слід виділити праці Н. Верта [29; 21; 22] та Е. Епплбаум [73], які основну увагу зосереджують на вивченні історії виправно-трудова таборів, системі примусової праці і сталінських депортацій.

Праця Е. Епплбаум є першим документальним дослідженням радянської репресивної системи Головного управління таборів – від його створення після 1917 р. до демонтажу в 1986 р. На думку автора, невіддільний від історії держави, ГУЛАГ був не тільки інструментом покарання за кримінальні злочини і масового терору стосовно підданих і надуманих противників режиму, але й суттєвим фактором економічного зростання СРСР. Автор вважає, що тільки за період його розвитку із 1929 по 1959 рр. через тисячі таборів пройшло 18 млн. в'язнів. На основі зібраних письмових і усних мемуарів жертв таборів, документах архівів наведено свідчення про побут, табірну ієрархію, національні та соціальні особливості взаємин ув'язнених, жахи рабської праці, голоду і принижень людей. Автор доводить, що це була справжня павутина Великого терору, що охопила

масштаби всієї держави. Також повстання у таборах виявили всю неефективність управління. На думку Е. Епплбаум, повстанці програли битви, але виграли війну, оскільки керівництво СРСР з 1953 р. зробило різкий поворот у внутрішній політиці, стало відомо, що табори не приносять прибутку. В постанові Ради Міністрів 27 червня 1954 р. відмічалось, що видатки значно перевищують прибутки ГУЛАГу. Це пояснювалось великими витратами на охорону таборів, багато керівників табірних відділень скаржились на бюрократизм, на погану організацію поставок продовольства і всього табірної життя. Автор наводить фрагменти організації в'язнів за національною ознакою. «У прибалтів була тісно об'єднана організація, але без грамотної верхівки, а оунівці, українці організовувались швидко, вони знали один одного, у них структура виникала на місці майже автоматично» [73].

Автор звернула увагу на те, що партійні керівники боялись Й. Сталіна, оскільки уже 6 березня 1953 р. Л. Берія заявив, що має намір реорганізувати табори і припинив будівництво більше двадцяти великих об'єктів, які не потрібні були народному господарству. Були припинені роботи по спорудженню Головного Туркменського каналу, каналу Волга-Урал, Волго-Балтійського водного шляху, гідровузла на Нижньому Дону, тунелю під Татарською протокою [73].

Часто праці зарубіжних авторів ґрунтуються не на архівних матеріалах, а на розрізнених спогадах в'язнів ГУЛАГу. До того ж автори не рідко називають усю соціалістичну систему віком таборів, що не є об'єктивною істиною, а суб'єктивною даністю і їх праці не представляють собою серйозного наукового значення, не несуть значного фактологічного та теоретичного обґрунтування. Вчені звертають більше уваги на зародження та занепад системи ГУЛАГу, упускаючи важливі моменти її функціонування та досягнень. Вони акцентують увагу на систему спротиву у таборах, жажливі

умови утримання і масову загибель, але дані в'язнів у кількості 12-15 млн. не підтверджуються ніякими матеріалами.

С. Куртуа та Н. Верт у книзі «Чорна книга комунізму» називають ГУЛАГ імперією. Автори вважають, що для того, щоб досягти продуктивності праці до рівня всієї держави табір повинен був стати великим і спеціалізованим, а тому у спеціалізованих комплексах утримувались десятки тисяч ув'язнених, які і посіли перше місце у сталінській економіці. Всі центральні управління не були ні територіальними, ні власне табірними, вони були спеціалізовані по характеру будівництва: Управління будівництва гідроелектростанцій, Управління будівництва залізничних доріг, Управління будівництва шосе і тунелів. Ув'язнений чи спецпоселенець був товаром, предметом контракту для табірних управлінь і промислових міністерств. Автори засуджують і позицію глави відомства, оскільки Л. Берія запропонував збільшення раціону, знищення всіх пом'якшень, покарання всіх втікачів та інші заходи, що заважають збільшенню продуктивності праці, крім того, збільшення робочого дня до 11 год. і надання вихідних до 3-х днів на місяць. І все це разом вводилось лише для того, щоб «раціонально експлуатувати і максимально використовувати фізичні можливості засуджених» [46].

Вчені звертають увагу на те, що величезна адміністративна машина табірною управлінням стикалась з масовими приписками і фальшивими балансами, зводячи нанівець економічний сенс таборів. Існувало два способи вирішення цієї проблеми: максимально експлуатувати робочу силу, не турбуючись про людські втрати, чи робити те саме, але думати і про виживання людей. До 1948 р., переважав перший підхід, але через нестачу робочих сил після війни, щоб підняти продуктивність праці, були введені премії і зарплати, збільшений харчовий раціон, тому смертність знизилась до 2-3% на рік. Але проблема полягала і в тому, що ті підприємства, на яких працювали ув'язнені уже понад 20 років не отримували нових інвестицій.

Громіздкі табори, в яких утримувались десятки тисяч людей, стали некерованими і зовсім неефективними, не дивлячись на спроби покращити їх роботу шляхом поділу великих структур на менші. В результаті останні сталінські гіганти, що будувались силами в'язнів: Куйбишевська ГЕС, Сталінградська ГЕС, канал у Туркменістані, канал Волга-Дон затримувалися [85].

Таким чином, найбільш фундаментальні дослідження з даної проблематики представлені саме працями сучасних російських дослідників, що зумовлено близькістю архівів та їх часткова відкритість із середини 90-х рр. ХХ ст., українські ж вчені зосереджують увагу на регіональних особливостях, а зарубіжні на загальних питаннях історії ГУЛАГу.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження представлена широким і різноплановим комплексом опублікованих джерел, які слід поділити за такими видами:

1. *Законодавчі акти.* До них слід віднести Виправно-Трудовий кодекс РСФРР від 1933 р., основна мета якого «привчити в'язнів до праці, дати їм яку-небудь професію», Закони про Радянську прокуратуру 1934 р., Верховний Суд СРСР 1934 р., прокурорський нагляд, що містяться у збірниках «История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг.» [5], «Законодательство об уголовном судопроизводстве в СССР и союзных республик» [3], «История Советской прокуратуры в важнейших документах» [6]. Своєрідним коментарем та дповненням до вказаних жокументів може слугувати книга Ю. Ткачевського «Советское исправительно-трудовое право» [68].

2. *Документи центральних, регіональних і місцевих партійних і радянських органів,* що надруковані у збірниках «Электрификация в СССР.

Сборник документов и материалов 1926-1932 гг.» [4], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам за 50 лет» [8; 9], «Сборник документов по истории СРСР. Эпоха социализма» [1; 2]. Сюди також варто віднести постанови Державного Комітету Оборони у роки Другої світової війни, постанови РНК СРСР «Про використання праці кримінально засуджених», «Про затвердження положення про виправно-трудовах таборів», постанови ЦВК і РНК СРСР «Про передачу виправно-трудовах закладів Народного комісаріату юстиції у підпорядкування Народному комісаріату внутрішніх справ», розпорядження Ради Міністрів СРСР «Про виправно-трудовах табори та колонії», проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про передачу із МВС СРСР Міністерству Юстиції СРСР виправно-трудовах таборів та колоній» [7].

3. Діловодна документація містяться у збірниках «История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 3. Экономика Гулага». В семи томах цього видання міститься понад 1,5 тис. архівних документів із фондів ДАРФ. Кожний том має визначену тематичну спрямованість: масові репресії; структура і кадри каральної системи; економіка ГУЛАГу; чисельність і умови утримання населення у таборах; спецпереселенці; повстання, бунти і страйки ув'язнених. У цьому томі «Радянська репресивно-каральна політика і пенітенціарна система в матеріалах ДАРФ» наявний анотований покажчик архівних справ. Опубліковані в цьому багатотомному виданні документи і матеріали повідомляють дослідникам таборів наукову достовірність, об'єктивність і відкритість. Крім того, вони дозволяють значно розширити табірну проблематику, роблять її доступною не лише російським, але й закордонним дослідникам [10].

Увагу привертає і колекція матеріалів «Заключённые на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР. Собрание документов». Збірник складається із чотирьох розділів. В першому розділі поміщені

документи, що відображають розвиток енергетичної галузі економіки ОДПУ-НКВС-МВС, а також використання ув'язнених на контрагентських роботах Наркомату-Міністерства електростанцій СРСР. Другий розділ присвячений проблемам організації виробництва і праці ув'язнених на об'єктах енергетики. Третій розділ містить переважно матеріали різноманітних перевірок, що характеризують матеріальні умови утримання засуджених у таборах. В останній, четвертий розділ включені документи про масові безпорядки і зіткнення в'язнів із адміністрацією таборів. Але документи, поміщені в різні розділи доповнюють один одного. В доповненні до збірника поміщені спогади колишніх засуджених, що працювали на об'єктах енергетики ГУЛАГу. У збірник ввійшло всього 177 документів, головним чином із фондів ДАРФ: Ради Народних Комісарів-Ради Міністрів СРСР (Ф.Р-5446), НКВС-МВС СРСР (Ф.Р-9401), Головного управління місць ув'язнення (Ф.Р-9414), Управління будівництва Волго-Донського шляху (Ф.Р-9417), Прокуратури СРСР (Ф.Р-8131). Із фонду НКВС-МВС СРСР використано в першу чергу організаційно-розпорядчі документи: накази, циркуляри, директиви. Ряд документів виявлено також в матеріалах Секретаріату НКВС-МВС, перш за все з так названої «особливої папки», де містяться копії доповідних записок, спеціальних повідомлень, які керівництво НКВС надсилало Й. Сталіну.

Велику частину документів становлять підготовчі матеріали для розпоряджень уряду – довідки, поправки, експертні оцінки відомств. Ці документи демонструють, яким був механізм узгодження і прийняття рішень з питань економіки ГУЛАГу і розподіл ув'язнених в якості робочої сили для об'єктів НКВС. Із фонду Головного управління місць ув'язнення опубліковано звіти і довідки з питань господарської діяльності і експлуатації праці засуджених. Із фонду Прокуратури СРСР використані матеріали перевірок управління по нагляду за місцями ув'язнення [11].

Велике значення має збірник документів під редакцією М. Хлусова «Економика ГУЛАГа и ее роль в развитии страны: 1930-е гг.», де містяться директиви про організацію системи виправно-трудова таборів, доповідь комісії щодо важливості освоєння Сходу за рахунок праці в'язнів, у збірнику подано матеріали з приводу діяльності Соловецького табору особливого призначення, документи про використання засуджених на лісозаготівлях на початковому періоді існування ГУЛАГу. Матеріали дають уявлення про формування табірно-промислового комплексу в 1930-х рр., висвітлюється взаємозв'язок між процесом розширення репресій та збільшенням контингенту на примусових роботах [12].

До цієї категорії входять також доповідні записки, накази по окремих таборах, виробничі звіти, розпорядження, зокрема, накази ОДПУ № 130/63 «Про організацію управління таборами ОДПУ», № 169/81 «Про порядок підпорядкування виправно-трудова таборів», № 287 «Про організацію Північно-Східного табору», накази НКВС СРСР № 00363 «Про утвердження структури Головного Управління будівництва Далекого Сходу СРСР», № 001016 «Про організацію Управління особливого будівництва НКВС СРСР», Доповідь керівника ГУЛАГу В. Насєдкіна наркомуну внутрішніх справ Л. Берії «Про роботу ГУЛАГу за роки війни (1941-1944)». Окремо слід зазначити колекції документів санітарного підрозділу (1930-1936 рр.), санітарного відділу (1936-1954 рр.) і медичного відділу (1954-1963 рр.), які містяться в фондах 9401 і 9414 ДАРФ. Згідно їх аналізу можна виділити наступні етапи змін режиму утримання в'язнів: період масового знищення засуджених (1931-1942 рр.); період їх інтенсивного трудового використання (1943-1955 рр.); період відносної гуманізації радянської пенітенціарної системи (1956-1963 рр.) [12].

4. *Статистичні дані* наведено у збірнику документів А. Кокуріна, Н. Петрова «ГУЛАГ (Головне управління таборів) 1917-1960». Містяться дані про динаміку руху контингенту таборів за 1934 р., доповідь про

національний склад в'язнів на 1 жовтня 1937 р., кількість ув'язнених, що утримуються у виправно-трудовах колоніях на 1 жовтня 1938 р., на 1 січня 1939 р., довідки про контингенти передані до Червоної армії за роки війни, дані МВС СРСР про кількість засуджених неповнолітніх у таборах, про смертність в'язнів у виправно-трудовах таборах за 1930-1956 рр., про чисельність засуджених у таборах НКВС-МВС за період 1939-1960 рр. [7].

5. *Джерела особистого походження*, до яких в першу чергу належать листи, мемуари, спогади в'язнів, їх родичів. Сюди слід віднести «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина, де хоча б і перебільшено кількість в'язнів, але детально описано умови утримання та праці засуджених [67]. Вийшла також збірка спогадів «Пожившим в ГУЛАГе», в ній містяться дані, яких ми не можемо знайти у постановах, наказах, офіційних звітах та доповідних записках, а саме – деталі, подробиці, нюанси щодо умов побуду, дозвілля, харчування, медичного забезпечення, міжособистісних стосунків [24]. Особливими є спогади П. Негрєтова «Все дороги ведуть на Воркуту», де він вказує, що серед каторжан більшість були західниками – західні українці, литовці, латвійці і естонці. Більшість ув'язнених із України та Росії не були налаштованими проти радянської влади, а полон і служба у німців були вимушеними. Іншими були націоналісти – вони не падали духом, бо знали, за що сидять, їх судили за зраду Батьківщини, тієї Батьківщини, яку вони ненавиділи і своєю не вважали [51].

Своєрідним джерелом особистого походження слід вважати картини М. Гетьмана – українського художника-експресіоніста, в'язня ГУЛАГу в 1946-1953 рр., який у своїх картинах висвітлював життя ув'язнених [25].

Таким чином, до кола джерел, які використав автор ввійшли неопубліковані та опубліковані законодавчі і нормативні акти, матеріали органів управління і правоохоронних закладів, документи ЦК ВКП(б), ряду інших урядових та партійних відомств. Крім того, використано опубліковані статистичні дані, довідкові видання та фундаментальні публікації документів

з історії радянської виправно-трудової системи, мемуарну літературу. У зв'язку з тим, що дані матеріали досить довго були під грифом «цілком таємно», їх опублікування та аналіз ведуть до корінного зламу світоглядних уявлень цілих поколінь.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологія науки визначається, в першу чергу, її завданнями, орієнтованими на пошук та результат. Зміни в методології пов'язані зі зміною об'єкту дослідження, його мети та новизни. Відіграє роль у даному випадку й накопичений досвід пізнання та критичне осмислення існуючої методології.

Методологічні основи дослідження базуються на двох фундаментальних принципах – історизму і об'єктивності. Принцип історизму передбачає реалізацію прагнень дослідника через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, показ процесів подій з погляду сучасників, а також їх оцінку з точки зору законів і традицій того часу. Принцип об'єктивності вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юнктурних перекручень, без «виправлень» колишніх подій для доказу власних суб'єктивних наукових позицій. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника. При цьому він не повинен бути нейтральним і має право на обґрунтування своєї позиції. Об'єктивність дослідника полягає не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні суперечностей, труднощів та проблем, бо саме об'єктивність забезпечує науковість.

На принципах історизму та об'єктивності ґрунтуються принципи системності та комплексності. Їх поєднання зумовлено необхідністю, з одного боку, детального та поглибленого, тобто диференційованого,

вивчення окремих явищ, процесів, з іншого, – їх узагальненого та цілісного висвітлення.

Методологічною основою роботи є принцип діалектичності, де, з одного боку необхідне трактування документів у відповідності з епохою їх створення, а з іншого боку – критичне ставлення до накопичених даних на сьогоднішній день у зв'язку зі змінами суспільно-політичної системи. При цьому використовується інтегративний підхід, що передбачає вивчення ГУЛАГу в сукупності всіх його функціональних складових (політичної, пенітенціарної, економічної), що досліджуються у просторовому та хронологічному вимірах.

Використання порівняльно-історичного методу дозволило проаналізувати зміни місця ГУЛАГу в економічній структурі СРСР, простежити процеси зростання управлінь, відділень, чисельності ув'язнених, визначити відповідність карально-репресивної практики діючій нормативно-правовій базі.

За допомогою структурно-функціонального методу досліджено ГУЛАГ як особливий соціальний комплекс, як «державу в державі», яка має сукупність керівників, виконавців, підприємств, управлінь, поєднуючи в собі триєдину функцію – політичну, пенітенціарну і економічну. Застосування синхроністичного методу дозволило одночасно проаналізувати процеси, що відбувалися в різних структурах гулагівської системи, на основі цього встановити взаємозв'язок між ними, виявити загальне та особливе у їх функціонуванні. Історико-генетичний метод використовувався для аналізу процесів і явищ, що проходили в системі економіки в цілому по країні, виявлення причин і факторів, що обумовили утворення системи виправно-трудових таборів і розвиток радянської пенітенціарної системи за гулагівським зразком.

В процесі роботи з документальними даними автор використовував структурно-типологічний метод, поділивши всі документи на неопубліковані

та опубліковані, а останні в свою чергу на законодавчі акти, документи центральних, регіональних і місцевих партійних та виконавчих органів влади, діловодчу документацію, статистичні дані та джерела особистого походження. При вивченні історіографії проблеми використовувався біографічний метод, а аналіз динаміки чисельності табірних в'язнів здійснювався на основі статистичного методу.

Зазначені підходи, принципи і методи наукового пізнання дозволяють ґрунтовно проаналізувати джерела та літературу з цієї теми, систематизувати та узагальнити дані для відображення об'єктивного, неупередженого погляду на проблему генези, функціонування, місця і ролі ГУЛАґу в економічній системі СРСР.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ГУЛАГУ У 1930-ті рр.

Перші практичні спроби задіяти працю ув'язнених у великих економічних проектах були зроблені тільки в 1927 р. Пов'язано це було в першу чергу з економічними успіхами Соловецького табору особливого призначення. Ув'язнений табору Н. Френкель у відповідь на звернення ЦК ВКП(б) від 26 квітня 1926 р. закликав економити державні кошти. Сенс його пропозиції полягав в тому, щоб використовувати ув'язнених лише на тих роботах, де можна було окупити утримання засуджених. В першу чергу мала на увазі лісозаготівля, виготовлення меблів, будівництво доріг та риболовство. І дійсно така пропозиція на практиці виявилась досить вигідною [75, с. 183-184].

На місцях також використовували примусову працю. Існувала практика подачі заявок до Примусового Бюро на робочу силу (на початку 1929 р. шляховому відділу виділено 50 осіб, земельному відділу – 33, відділу міського господарства – 50. Зокрема, згідно витягу з протоколу № 13 на засіданні Президії Миколаївського Окрвиконкому від 13 липня 1929 р., де слухали про затвердження резолюції по доповіді Окрпримусбюро, Президія визнала, що Округове Примусбюро проводить велику роботу по обліку та використанню примусробітників по місту. Було рекомендовано звернути увагу на більш ефективне використання примусробітників, враховуючи таких при складанні планів. Практичне використання примусробітників в основному повинно бути направлено по лінії задоволення потреб в робочій силі державних та громадських організацій в галузі комунального та медичного обслуговування. У доповідній записці Окрпримусбюро від 15 червня 1929 р. було також зазначено, що ув'язнені використовуються в основному на роботах по поліпшенню шляхів, очистці лісів, на дренажуванні, осушують болота та проводять інші меліоративні заходи, що

не потребують кваліфікованої робочої сили. Однак, вже тоді виявився значний недолік даної роботи, а саме згідно акту щодо огляду виробничої частини Миколаївського окружного виправно-трудового закладу виявлено, що навантаження на кожного робітника достатнє, однак за відсутності оплати і стимулів до роботи, праця ув'язнених не завжди достатньо продуктивна.

У 1929 р. НКВС зобов'язався виконати всі проектно-технічні роботи щодо побудови каналізації у м. Миколаєві, всі роботи виконуються власним технічним персоналом, робочою силою і матеріалами, а з листа Метал-Бюро ВРНГ УСРР дізнаємось, що вони змушені були скоротити фонди підприємств у зв'язку з першочерговим постачанням для НКВС. Для використання примусової сили у великих масштабах підгрунттям стали зміни у кримінальному законодавстві. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 6 листопада 1929 р. передбачалося, що відбування покарань буде проходити у виправно-трудових таборах у віддалених місцевостях СРСР і в загальних місцях позбавлення волі (в основному, у виправно-трудових колоніях).

У виправно-трудові колонії направлялись особи, засуджені до трьох років ув'язнення. 1929 р. створено спеціальну комісію під керівництвом Н. Янсона, яка за наказом Й. Сталіна підготувала план розгортання мережі виправно-трудових таборів [23, с. 34]. Економічні завдання системи члени комісії також визначили чітко. Ув'язнені повинні були працювати у місцевостях, де внаслідок віддаленості чи із-за небезпечності роботи є нестача робочої сили. На думку Н. Янсона, табори повинні були стати піонерами заселення нових районів шляхом залучення дешевої робочої сили в'язнів, до того ж, щоб праця була дешевою, вона не повинна потребувати витрат на техніку. А оскільки, питання технічного забезпечення другорядні, то завдання таборів – прочистити шлях до малозаселених районів шляхом побудови доріг, вивчення місцевості, приступаючи до експлуатації природних багатств. Якщо ці місця виявляться цікавими в сенсі експлуатації,

то вони будуть передані іншим органам промисловості, а табори будуть перенесені на інші місця з тими ж цілями [49, с. 28].

Постановою РНК СРСР від 7 квітня 1930 р. затверджено Положення про виправно-трудова табори. Створення таборів обумовлювалося посилення класової боротьби у зв'язку з ліквідацією куркульства як класу. На відміну від «буржуазних концентраційних таборів, що ставлять своєю метою фізичну ліквідацію класових ворогів, радянські виправно-трудова табори ставили перед собою мету захисту суспільства від правопорушників та залучення їх до суспільно-корисної праці» [59, с. 71]. Особи, що засуджені до 3-х і більше років ув'язнення направлялись у табори. Спочатку масова робоча сила для таборів була вивільнена за рахунок розкуркулених. Крім них, у табори відправлено прихильників непу, учасників різних партій, опозиціонерів, колишніх офіцерів царської та білої армій, стару інтелігенцію [79, с. 69].

Відповідно до цього у квітні було створено Управління виправно-трудова таборів ОДПУ, а з 1 жовтня 1930 р. воно отримало статус Головного управління. З цього часу аббревіатура ГУЛАГ стала символом безправ'я та рабської праці. Протягом наступних років ГУЛАГ приймав все нові і нові партії репресованих. Багаточисленні армії заарештованих в якості безкоштовної робочої сили направлялись на будівництво, риття каналів, видобуток корисних копалин, забезпечуючи, таким чином, виконання амбіційних народногосподарських планів. Використання підневільної праці ув'язнених стало реальним фактором економічного розвитку держави [7, с. 5]. Для стабільного поповнення таборів новою робочою силою, уряд створив всі умови для цього на законодавчому рівні. Окрім суду, другим органом, уповноваженим виносити як судові вироки «ворогам народу», так і ухвали щодо виселення членів їх родин у віддалені регіони СРСР, була Особлива нарада при НКВС СРСР. Зокрема, у постанові ЦВК СРСР «Про створення загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ» (точніше, про його відновлення) від 10 липня 1934 р. пропонувалося також

створити при НКВС Особливу нараду, якій надати право «застосовувати в адміністративному порядку виселення, заслання, ув'язнення у виправно-трудоі табори на терміни до п'яти років і виселення за межі СРСР» як безпосередніх «ворогів народу», так і членів їх родин [41, с. 31].

Згодом, видано Постанову ЦВК і РНК СРСР «Про передачу виправно-трудоіх закладів Народного комісаріату юстиції союзних республік Народному комісаріату внутрішніх справ СРСР» від 27 жовтня 1934 р., де йшлося про те, що необхідно ліквідувати Головні управління виправно-трудоіх органів республік, а в складі Головного управління виправно-трудоіх таборів, трудоіх поселень і місць ув'язнення НКВС СРСР організувати Відділ місць ув'язнення [3, с. 319].

Але, на заваді маніпуляцій з Законом мала стояти прокуратура СРСР, котра вводилась з 1934 р. і в Законі «Про Прокуратуру СРСР» вказувалось, що ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності без судового рішення, не можна арештувати людину без санкції прокурора, необхідним було і дотримання прав учасників судових процесів, однак подальші події свідчать про те, дозвіл прокурора став необов'язковим, а НКВС арештовував людей всупереч цим нормам [13, с. 67].

Закон від 8 червня 1934 р. «Про доповнення Положення про державні злочини статтями про зраду Батьківщини» встановлював, що якщо член сім'ї винного знав, але не доповів про підготовку злочину, то позбавлявся волі на термін від 5 до 10 р. з конфіскацією майна, крім того згідно закону від 7 квітня 1935 р. неповнолітніх можна було притягувати до кримінальної відповідальності з 12 років [5, с. 95]

Рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. (протокол № 51/94) «Про антирадянські елементи» стало поштовхом для масових репресій. У ньому, зокрема, зазначалося: «Спостерігається, що значна частина колишніх куркулів та кримінальників, висланих у свій час із різних областей у північні та сибірські райони, які потім, по закінченні терміну висилки повернулися у

свої області, – є головними призвідниками всіляких антирадянських та диверсійних злочинів як у колгоспах та радгоспах, так і на транспорті та в деяких галузях промисловості» [5, с. 142]

Якщо виходити зі змісту оперативного наказу НКВС, то було поставлено завдання ліквідувати фізично або ізолювати у таборах осіб, які перебували на оперативному обліку органів держбезпеки на підставі двох обставин. Перша – це належність до певних категорій (колишні куркулі, кримінальні злочинці, церковники і сектанти, члени антирадянських політичних партій). Друга – відповідні прояви з їх боку, тобто діяльність, яку було конкретизовано як підривну або провокаторсько-призвідницьку (див. Додаток Б).

Відродження господарського та культурного рівнів держави вимагало високих темпів праці. А надзвичайно низька продуктивність праці змушувала НКВС шукати можливості використання примусової праці в'язнів в різних галузях економіки держави, зокрема там, де можливим було застосування масових фізичних робіт. Діяльність ГУЛАГу поширювалась на 17 галузей народного господарства. Всі виробничі плани співставлялися із відповідними п'ятирічними планами розвитку економіки СРСР. На базі відділів і управлінь у структурі ГУЛАГу було створено Головне управління будівництва шосейних доріг. Для вирішення важливих народногосподарських завдань була створена табірна система у Сибіру. Відображенням неї став Сибірський табір («Сіблаг»). Кордони табору охоплювали в основному Західний Сибір, але значна частина табірних відділень зосереджувалась в Кузбасі. Наприклад, 1931 р. у відання «Сіблагу» були передані всі куркульську спецпоселення, а це 369 пунктів з населенням майже 300 тис. чоловік. В результаті цього виникла додаткова можливість використання дешевої робочої сили на великому державному будівництві Сибіру. В Гірському Алтаї таким будівництвом став Чуйський тракт [81, с. 68].

В обов'язки засуджених входило не лише будівництво тракту, а й обслуговування самої дороги. Робота йшла ударними темпами. Широко використовувались соціалістичні змагання, стаханівський рух. 10-12 тис. чол. не тільки створювали своєю працею можливість автоперевезень, пробиваючи для цього дорогу у скелях, ліквідовуючи небезпечні «боми» (затиснуті місця у скелях), а й вели лісоповал вздовж всієї магістралі [81, с. 72]. В число промислових об'єктів ГУЛАГу включались також рибні промисли в водах Льодовитого океану, Білого моря, Тихого океану, вздовж Каспійського моря, організація лісозаготівель, побудова залізничних і ґрунтових доріг, розвідка і експлуатація надр в басейні Печори (нафта, мідь, вугілля), на о. Вайгач (свинцеві і срібні руди), в Сибіру (слюда і золото), на Далекому Сході (кам'яне вугілля), в Казахстані і Карело-Мурманському краї (мідь) [72, с. 189]. Незважаючи на широку географію цих об'єктів і різноманітну виробничу спрямованість їх об'єднувало розташування в глухих, малодоступних, безлюдних і малодосліджених районах держави.

Факт використання табірної контингенту на лісозаготівлях став на Заході передумовою, щоб ввести ембарго на поставки деревини з СРСР. В 1930 р. був прийнятий акт про заборону ввозити в порти США сировини і товарів, вироблених за допомогою примусової праці. Тим часом, в СРСР під загрозою міжнародних перевірок районів лісозаготівель було розібрано колючий дріт і побудовані табори на Соловках. Після завершення будівництва Біломоро-Балтійського каналу в 1933 р. постановою РНК СРСР на Біломоро-Балтійський комбінат («ББК») покладалось завдання розробки лісових багатств, побудови лісопильних та лісохімічних підприємств. Соловецький табір був розформований, а 1 листопада 1933 р. на островах організовано 88-ий Соловецький відділ «ББК» ОДПУ. Лісозаготівля продовжена силами спецконтингенту «ББК» та інших таборів [71, с. 129-131].

У структурі Управління Соловецькими таборами з 1928 р. існувала внутрішня табірна дитяча трудова колонія, створена за ініціативою ув'язненого, юриста за освітою Олександра Колосова. Постанова визначала НКВД СРСР поряд з наркоматом освіти органом – відповідальним за виховання дітей. Через тиждень, 7 червня 1935 р., нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода видав наказ щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності. Він закликав «мобілізувати весь наш багатий досвід «перековки» людей на перевиховання в наших трудкомунах малолітніх правопорушників». В структурі адміністративно-господарського управління НКВС СРСР створювався Відділ трудових колоній для неповнолітніх, який мав займатися організацією трудових колоній та приймальників-розподільників для неповнолітніх, очолювати шкільну, виробничу та навчально-виховну роботу [82, с. 141].

У складі Відділу функціонували наступні відділення: організаційне із сектором особового складу трудових колоній та приймальників-розподільників, навчально-виховне відділення із сектором обліку та розподілення дитячих контингентів, виробниче відділення із сільськогосподарським та промисловим секторами, відділення постачання та збуту, фінансово-планове відділення. Начальником Відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВС СРСР призначався П. Перепьолкін [57, с. 94]. Отже, створення системи спеціальних дитячих закладів в структурі НКВС СРСР передбачало «перевиховання» дітей всіх соціальних груп, формування у них «комуністичного світогляду». Паралельно здійснювалася їх експлуатація. Наявність відділення постачання і збуту та фінансово-планового відділення у складі Відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВС СРСР свідчить про участь дитячих виробничих майстерень у промисловому виробництві. Так, державний виробничий план дитячих трудових колоній у 1936 р. складав 135 млн. крб. 1938 р. НКВС СРСР направив у дитячі будинки наркомату освіти 15347 дітей репресованих батьків. Єжов просив голову уряду СРСР виділити

асигнування на вилучення (арешт) та розміщення додатково 5000 «дитячого контингенту». Керівник НКВС СРСР планував розмістити в РСФРР – 3000, в УРСР – 2000 дітей. На етапування дітей НКВС СРСР просив виділити додатково 1525000 крб. [57, с. 204].

Основу «соціалістичного перевиховання» складала експлуатація дитячої праці у виробничих майстернях дитячих будинків та трудових колоній. Поряд з наркоматом освіти СРСР органи державної безпеки були відповідальними за виховання дітей «соціально чужих категорій» та «ворогів народу».

В 1929 р. було створено Далекосхідний табір («Дальлаг») з управлінням у м. Хабаровську. Потім, 13 листопада 1931 р. в м. Магадан створено Головне управління будівництва Далекої Півночі, а 1 квітня 1932 р. засновано в робітничому селищі Усть-Среднекан під м. Магадан Північно-Східний табір. Згодом, 10 листопада 1932 р. в Амурській області було створено Байкало-Амурський табір («БАМлаг»). Всього ж у далекосхідному регіоні тільки у довоєнний період функціонувало 25 великих таборів. Один із керівників ОДПУ Ф. Ейхманс так пояснив сутність табірної системи: «саме існування таборів тісно і нерозривно пов'язане з їх господарською діяльністю, яка окрім результатів трудового виправлення ув'язнених дає скорочення державних асигнувань на утримання таборів шляхом раціонального і рентабельного розгортання господарських операцій, а також сприяє укріпленню і економічному розвитку далеких окраїн шляхом освоєння найбільш важких районів, полегшуючи подальшу їх колонізацію» [75, с. 186]. На 1 січня 1933 р. в середньому по ГУЛАГу на виробництві був зайнятий 81% ув'язнених, поза виробництвом – 11% і тільки 8% не працювали [10, с. 77]. Першим великим будівництвом ГУЛАГу стало спорудження 4-х залізничних і 2-х без рельсових доріг. В 1930 р. закінчилося будівництво залізничної колії на Хібінські Апатити (29 км.), почались роботи на залізничній дорозі Сиктивкар – Пінега (275 км.), у Далекосхідному краї

ОДПУ будувало колію Пашенна – Букачачі (82 км.), у Сх. Сибіру частину залізничної дороги Томськ – Єнісецьк (120 км.). Ухту об'єднали з Сіктівкаром і Камою, побудувавши тракти довжиною 313 і 208 км. Таким чином, основними напрямлення діяльності ув'язнених стало створення економічної бази а окраїнних, неосвоєних, стратегічно важливих регіонах [49, с. 32].

Спочатку виправно-трудова табори і колонії вважалися тільки «господарями» дешевої робочої сили. Вони «продавали» її тим чи іншим промисловим об'єктам, наркоматам. Вперше зміни відбулися при будівництві Біломоро-Балтійського каналу. Табірну систему перестали вважати тільки поставщиком робочої сили, а вирішили використовувати як основного виробника.

Основою табірної економіки по праву слід вважати Біломоро-Балтійський канал, будівництво якого велось силами засуджених з 1931 по 1933 рр. Згідно з наказом Й. Сталіна канал довжиною 227 км. треба було збудувати за 20 місяців. Для порівняння Панамський канал довжиною 80 км будували 28 років, а Суецький довжиною 160 км. – 10 років [79, с. 69]. Це будівництво розпочалося без технічного проекту, коли іще не були завершені топографічні і геологічні дослідження. Число ув'язнених в таборі постійно зростало. Згідно з даними на 1 січня 1931 р. в Соловецькому таборі налічувалося 71800 чол. В подальшому дані виглядають наступним чином: 1 квітня 1931 р. – 72000 чол., а в Біломоро-Балтійському таборі на 1 січня 1932 р. – 64400 чол., на 1 квітня 1932 р. – 80200 чол., на 1 червня 1932 р. – 122800 чол., на 1 жовтня 1932 р. – 125000 чол., на 1 червня 1933 р. – 66971 чол. (почалось перекидання ув'язнених на будівництво каналу Москва-Волга і звільнення тих, хто найбільше відзначився) [49, с. 43].

Роботи розгорнулися в осінній період в умовах повної відсутності житла, доріг, механізмів, автотранспорту, необхідної кількості продовольства. За найменшими підрахунками, при будівництві необхідно

було вийняти 38 млн. кубометрів ґрунту, залити 2,8 млн. кубометрів бетону і встановити 31 тис. тон металокопструкцій. В наведені об'єми не було включено побудову під'їзних шляхів, залізниці і гідроелектростанції Свір'є-3 [39, с. 214]. В цілому тут постійно працювало до 200 тис. чол. За весь час робіт було пробито 37 км. шляхів через гранітні скелі, перенесено Мурманську залізничну дорогу, яка заважала проведенню робіт. Ці роботи в основному повинні були проводитись вручну, на все виділено лише 100 тракторів, 50 автомобілів і 5 екскаваторів. 28 травня 1933 р. по каналу почався рух суден. Таким чином, Біломоро-Балтійський канал був побудований з витратами на будівництво близько 100 млн. руб, що було в 4 р. дешевше плану. В постанові РНК СРСР особливо підкреслювалися масштаби проробленої роботи: побудовано 128 гідротехнічних споруд, з них 19 шлюзів, 49 дамб і 33 штучні канали. В листі заступника керівника ОДПУ Г. Ягоди на ім'я В. Молотова від 28 лютого 1933 р. вказувалося, що всі табори ОДПУ знаходяться на самоокупності і всі витрати проводять за рахунок власних коштів. Підтримка карального апарату стала майже не збитковою і це говорить про ефективність створеної системи [12, с. 30-47].

Названі труднощі іще в більшій мірі повторились при зведенні Байкало-Амурської магістралі, постанову про її побудову видав РНК від 13 квітня 1932 р. Наприклад, проектні роботи були передані в ГУЛАГ у травні 1933 р., а креслення розроблені лише осінню 1935 р. При цьому уже 10 листопада 1932 р. організовано «БАМлаг», а чисельність його постійно зростала: 1932 р. – 3800 ув'язнених, 1933 р. – 35397 чол., 1936 р. – 180067 чол., 1938 р. – 200907 чол. Статус «БАМу» було визначено як об'єкт надзвичайної важливості, а побудову дороги із відомства Народного комісаріату шляхів сполучення передали ОДПУ. «БАМом» була названа траса протяжністю 2000 км, на її будівництво відводилося 3,5 р., але із-за неготовності проекту до Другої світової війни магістраль так і не була побудована. В середині 1930-х рр. ГУЛАГ об'єднував найбільші будівництва

держави і освоював до 15% всіх державних асигнувань на капітальне будівництво [10, с. 38].

Значну увагу радянський уряд в роки перших п'ятирічок приділяв створенню виробництва чорних та кольорових металів. Поклади руди знаходились у важкодоступних місцях. Руками ув'язнених створювались комбінати по виплавці міді, заводи феросплавів у Казахстані, нікелевий завод на Кольському півострові, у Норильську. Навколо цих згодом вирости великі міста [30, с. 94]. Так, Норильськ, Магадан і Комсомольськ-на-Амурі в перші роки свого існування були заселені в основному засудженими і співробітниками ГУЛАГу. Перепис 1939 р. зафіксував кількість населення в СРСР в 170 млн. чол., в тому числі в УРСР – 31 млн. чол. Якщо темпи зростання населення між 1926 і 1939 рр. становили в середньому по СРСР 15,6 %, то в Україні лише 7 %.

Якщо 1926 р. таких міст як Караганда, Комсомольськ навіть не існувало, то тепер вони мали чисельність населення у 165 і 70 тис. відповідно. У таких містах, як Сталінськ, Мурманськ, Прокоп'євськ, Держинськ, Сталінабад, населення за період між двома переписами зросло більше, ніж у десять раз [16, с. 47-50].

Велика увага приділялась сполученню рік, будівництву гідротехнічних об'єктів. Наприклад, із 80 електростанцій 10 найбільших будували в'язні. Ними були побудовані канали Москва-Волга, Біломоро-Балтійський, Солікамський, Рибінський, Угличський, Куйбишевський гідровузли. Для розвитку залізничної мережі за Уралом створено 6 спеціалізованих таборів. Таким чином, ГУЛАГ достатньо швидко завойовував по ряду показників лідируючі позиції в економічному житті країни. Зокрема, в 1931-1937 рр. «Дальбуд» був не «держтрестом», а надзвичайною воєнізованою організацією, що здійснювала колонізацію Північно-Східної Росії. Ця колонізація мала на меті не освоєння території, а форсоване добування із надр регіону цінних видів мінеральної сировини. 1938 р. державний трест був

реорганізований в Головне управління будівництва Далекої Півночі НКВС СРСР. Структура включала 22 відділи і 12 виробничих управлінь. До війни ним було видобуто 80 т. чистого золота [83, с. 92].

На початку 1936 р. у зв'язку з організацією масового будівництва на Сході СРСР, будівельні виправно-трудова колонії України були змушені відправити туди найкращий контингент, майже всіх кваліфікованих робітників 1 та 2-ї категорій праці. Крім того, у масовому порядку відправлялись ув'язнені в табори ГУЛАГу і в підрозділи «УШОСДОР» при одночасному різкому скороченні засуджених в Україні. Це викликало необхідність повної ліквідації майже всіх масових будівельних виправно-трудова колоній, а число ув'язнених в них скоротилося з 18 до 1 тис. чол. [76, с. 257].

За сфабрикованими справами Українського національного центру (1931-1932 рр.) та Української військової організації (1932-1934 рр.) до таборів було відправлено і західноукраїнську інтелігенцію. Випробовуванням стало засудження на Соловки для офіційного історика М. Яворського. Він як інші працював на важких фізичних роботах [60, с. 10]. Якщо М. Яворський став на шлях саботажу режиму, то академік М. Лозинський написав лист М. Ягоді та Й. Сталіну з проханням переглянути його справу. Однак, відповідь була одна: «Оставить без последствий» [61, с. 9].

9 жовтня 1937 р. особлива трійка Управління НКВС СРСР по Ленінградській області (протокол № 83) розглянула справу № 103010 Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУДБ НКВС СРСР на 134 особи – «українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись, на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський націоналістичний блок». Безглуздість цього обвинувачення очевидна з самого формулювання,

підтверджується вона й тим, що нікого із 134 в'язнів не допитували щодо приналежності до цієї «контрреволюційної організації». Усіх їх нашвидкуруч засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Список цей відкривав М. Яворський. У ньому було чимало й інших українських діячів. Засуджені до страти соловецькі в'язні були етаповані морем до Кемі, звідти залізницею їх перевозили до Медвежогорська, де розміщували у слідчому ізоляторі «Белбалттабору». Місце «екзекуції» розташовувалося в урочищі Сандормох, у піщано-гранітному кар'єрі, де проведено розстріл українців 3 листопада 1937 р. [62, с. 4].

Якщо в 1936 р. функціонувало 13 таборів з об'ємом робіт на суму 1,2 млрд. руб., то навесні 1938 р. їх було уже 33, а об'єм капітального будівництва виріс до 2,6 млрд. руб. Тільки в 1937-1938 рр. НКВС організував 13 нових таборів, зорієнтованих на ведення лісозаготівельних робіт. Валовий об'єм промислової продукції, що випускалася ГУЛАГом зростала швидкими темпами: в 1938 р. було випущено продукції на 1,5 млрд. руб., 1939 р. – 2,5 млрд. руб., 1940 р. – 3,7 млрд. руб. [37, с. 258].

До того ж ув'язнені виконували не лише некваліфіковану роботу. В 1930-х рр. ГУЛАГ відкрив науково-дослідницькі інститути різного профілю. Багато інженерно-технічних працівників, діячів науки і культури працювали по своїй основній спеціальності. У подібних установах відбували термін майбутні генеральні конструктори, академіки С. Корольов, А. Туполєв, Н. Вавілов, В. Мясіщев, В. Петляков. У травні 1939 р. у Болшево, під Москвою за наказом Л. Берії було створено «Особливе технічне бюро при НКВС СРСР», де працювали зведені з усіх тюрем і таборів вчені [66, с. 114].

Господарські відомства використовували працю ув'язнених на своїх підприємствах. Виправно-трудова колонія існувала на багатьох об'єктах, що не належали ОДПУ-НКВС. Так, на будівництві Магнітогорського комбінату в 1934 р. працювало 12 тис. чол., а в 1939 р. НКВС направив на підприємства інших наркоматів більш як 130 тис. ув'язнених. З другої половини 1930-х рр.

відбувалася заміна вільнонайманих робітників в'язнями на будівництві основних доріг [53, с. 69].

Наказом НКВС СРСР № 0050 від 5 лютого 1936 р. на «ГУШОСДОР» НКВС покладено будівництво автомагістралей: Москва – Мінськ і Москва – Київ. Для здійснення цих робіт організовувались спеціальні табори: Калужський і В'яземський. На нове управління покладено обов'язок забезпечення робочою силою «будівництво, ремонт і експлуатацію всіх доріг загальносоюзного, республіканського, крайового і республіканського значення, за винятком тих, що знаходяться за 50 км. від кордону СРСР» [65, с. 162].

Про розмах цих робіт можуть дати уявлення наступні дані: до кінця 1936 р. в експлуатацію здавалось 2428 км. автодоріг, з них 160 км. в Ленінградській області, 345 км. в Білорусії, 160 км. в Україні і 1595 км. на Далекому Сході. В 1940 р. ліміт капітальних робіт на дорожнє будівництво на Далекому Сході був визначений в 34 млн. руб. На Сахаліні було проведено капітальний ремонт всіх автодоріг, на Камчатці побудовано шосейну дорогу Петропавлівськ – Большерецьк. «ГУШОСДОР» вів роботи і в Монголії: в 1938-1939 рр. було побудовано шосе Улан-Батор – Кяхта. В західних областях СРСР розмах дорожніх робіт був не менш вражаючим. До 1938 р. «ГУШОССДОР» ввело в експлуатацію в Україні 298 км. оборонних доріг, в Білорусії 410 км., в Ленінградській області 274 км. В 1937 р. всього було здано державі 3688 км автодоріг, іще 7949 км. знаходились в стані будівництва [49, с. 63]. В 1939 р. розгорнулось будівництво стратегічних доріг Черкаси – Катюжани і Емільчино – Могилів-Подільський в Київському Особливому військовому окрузі (будівництво 210 і 211). Обидві дороги були здані в 1941 р. Всього в 1936-1941 рр. за найменшими підрахунками «ГУШОСДОР» НКВС забезпечив будівництво і ввів в експлуатацію близько 50 тис. км. автодоріг різного типу [65, с. 148].

В 1932-1939 рр. силами ГУЛАГу в Сибіру і на Далекому Сході велись залізничні роботи наступних масштабів: Каримська – Хабаровськ (2217 км.), Хабаровськ – Ворошиловськ (655,6 км.), причому з 1935 р. на НКВС покладено спорудження стаціонарних побудов, електростанцій, депо. Чисельність засуджених в Байкало-Амурському виправно-трудовому таборі уже на 1 січня 1935 р. становила 62130 чол., а 1 липня на будівництві залучено 104879 чол. [64, с. 106]. Згідно з довідкою Держплану СРСР від 25 травня 1937 р. за роки II п'ятирічки механізацією мають бути охоплені будівельні роботи: земляні – на 70 %, бетонування на 95 %, дроблення щебеню – на 90 %, але цього так і не сталося, оскільки і надалі вважалося, що основна дешевизна в таборах лише через невикористання технічних засобів [1, с. 136].

Будівництво залізничних ліній і споруд вимагало раціональної організації величезних об'ємів робіт. Тому не дивно, що на будівництво було направлено «великого організатора виробництва» в таборах Н. Френкеля. На новому місці роботи він залучав досвід, що отримав під час будівництва Біломоро-Балтійського каналу. Будівництво шляхів повинно було проводитись так, щоб не зупиняти рух потягів на інших дорогах. Тому будівництво необхідно було вести на всіх частинах однаковими темпами. Найкращою формою організації праці, була визнана фаланга із 300-500 чол., що відповідала за весь обсяг робіт на спеціальній ділянці колії. Для будівництва і ремонту мостів створювались окремі фаланги, що не займались ніякими більше допоміжними роботами. Ті фаланги, що будували колію у болотистих чи гірських місцевостях отримували ділянки меншої величини. Через затримку з продовольством, було організовані спеціальні бригади, що займались сільськогосподарським виробництвом поблизу таборів. Фаланги, що перевиконували план преміювались у повному обсязі (зокрема їм додатково зараховували робочі години) [49, с. 56]. 9 травня 1940 р. вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР «Про побудову Північно-Печорської залізничної

магістраль» від Котласу до Воркути протяжністю 1191 км. НКВС надавалось право зняти з інших будівництв 30 тис. чол., припиняючи виділення робочої сили по заявках іншим наркоматам. Наказом наркома НКВС від 4 червня 1940 р. персональну відповідальність за будівництво ніс Н. Френкель [10, с. 58].

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію металургійної бази на Північному Сході СРСР» передбачалось будівництво Череповецького металургійного комбінату на базі покладів залізничної руди на Кольському півострові і вугілля Печорського басейну. Паралельно з освоєнням Ухто-Печорського басейну господарські підрозділи НКВС вели розвідку і освоєння копалин і в інших районах Сходу і Півночі СРСР. З 1935 р. силами ГУЛАГу велось будівництво Норильського нікелевого заводу з річною нормою 10 тис. т. нікелю, 17 тис. т. міді і 7 тис. т. платини. В Мурманській області введений в експлуатацію мідно-нікелевий комбінат «Североникель», для експлуатації Монче-Тундровських покладів корисних копалин (14 % світових покладів нікелю). Одночасно в м. Кандалакши завершилось будівництво алюмінієвого заводу потужністю в 15 тис. т. в рік [22, с. 168].

В масштабах держави достатньо відмітити, що експорт деревини на початку 30-х рр. зріс втричі. В 1930-1935 р. вартість експортного лісу і таких корисних копалин як слюда, азбест, олов'яних руд у декілька разів перевищили вартість експорту зерна [12, с. 88] Лісозаготовчі роботи ГУЛАГу склали 50 % від аналогічного показника Наркомліспрому. ГУЛАГ поставив народному господарству держави в 1938 р. 31 млн. куб. м. деревини, в 1939 р. 44 млн. куб. м. Крім того, табори заготовляли ліс і для особистих потреб [15, с. 47]. Щодо паливної бази, то вугільні басейни НКВС дали державі в 1940 р. 4,3 млн. т., причому видобуток вугілля вироблявся чотирма підприємствами паливної промисловості: «Райчіхлагом», «Букачачлагом», на Воркуті і на Гусиному Озері (Бурятська АРСР). У склад Ухтінського комбінату НКВС входило також підприємство по виробництву радіо – єдине

в Радянському Союзі. В. 1939 р. тут було видобуто 13,8 г. радію. Традиційними для табірної економіки були і цегляні заводи, яких в системі НКВС нараховувалось 83. Ув'язнені виготовляли щороку 206 млн. шт. Цегли. Крім промислової продукції засуджені виробляли і сільськогосподарську. У 1940 р. в господарствах ГУЛАГу нараховувалось більше 60 тис. корів, 290 тис. овець і свиней. Найбільшим м'ясозаготовчим підприємством вважався Карагандинський табір, де утримувалося 150 тис. овець і 30 тис. корів, а обслуговували його 1225 вільнонайманих співробітники і 34247 в'язнів. Засноване на примусовій праці господарство «Карлагу» приносило збитки щороку в сумі 20-30 млн. руб., а засуджені, страдаючи від голоду здали державі в 1939 р. 143 тис. ц. м'яса і 406 тис. ц. риби [37, с. 244-245].

5 січня 1938 р., академік В. Вернадський записав у своєму щоденнику: «Мільйони арештованих – це побут, а мільйони ув'язнених – це дармова робоча сила, що досить помітна у всьому державному господарстві» [68, с. 215]. І дійсно перерахувати все, що добував і виробляв ГУЛАГ практично неможливо, оскільки табірна економіка на 1940 р. охоплювала 20 галузей господарства, серед яких провідну роль займала кольорова металургія (32 % всієї продукції ГУЛАГу), лісопродукція (16 %) і паливна промисловість (4,5 %). В. 1940 р. на долю НКВС припадало 11 % всіх капіталовкладень СРСР. Обсяги капітального будівництва щороку зростали : в 1938 р. вони склали 3,1 млрд. руб., в 1939 р. – 3,6 млрд. руб., в 1940 р. – 4, 4 млрд. руб. [37, с. 246].

Галуззю, що мала безпосереднє відношення до ГУЛАГу в той же час мала й оборонне значення виявилась целюлозно-паперова промисловість, що виробляла сульфітну целюлозу – основна сировина порохової промисловості. В 1939-1941 рр. велось спорудження Архангельського, Солікамського, Сєгежського лісохімічних і паперових комбінатів, а також п'яти сульфатно-целюлозних заводів по спрощеному проекту, що склали працівники Особливого технічного бюро. У випадку повного запуску всіх потужностей

виробництво сульфітної целюлози складо б 175 тис. т. в рік. Всього ж на літо 1941 р. господарські управління ГУЛАГу вели роботи по побудові 50 великих промислових комплексів у добувній і обробній галузях, а також 10 електростанцій [37, с. 70].

Слід відзначити, що будівництво електростанцій, ліній електропередач та інших енергетичних об'єктів було одним із важливих напрямків діяльності ГУЛАГу НКВС з середини 1930-х рр. Перший енергетичний об'єкт ГУЛАГу – Туломська ГЕС як важлива складова Біломоро-Балтійського каналу, побудована у важких кліматичних умовах Заполяр'я і була найпівнічнішою станцією в СРСР. Не дивлячись на важкість побудови попередньої станції, 1935 р. НКВС було доручено побудувати Углицьку і Рибінську ГЕС на Волзі загальною потужністю 440 тис. кВт. [1, с. 165]. Для виконання цих робіт було організовано управління будівництва («Волгобуд») і Волзький виправно-трудовий табір. На 1 січня 1936 р. в таборі було зосереджено 19,4 тис. в'язнів, а до 1 січня 1937 р. їх кількість зросла до 43,6 тис. чол., до кінця 1938 р. до 77 тис. чол. Такі масштаби можна було дозволити, оскільки з середини 1937 р. в колонії і табори надійшли небувалі раніше партії засуджених (див. Додаток Г). За 9 місяців (з 1 липня 1938 р. по 1 квітня 1939 р.) число ув'язнених в ГУЛАГу збільшилося на 800 тис. чол. і перевищило 2 млн. засуджених [69, с. 86].

Керівником будівництва і табору був призначений колишній керівник Біломоро-Балтійського каналу Я. Рапопорт. Разом з цими роботами НКВС доручено будівництво іще одного амбіційного проекту – Куйбишевського гідровузла на Волзі і Солікамського гідровузла на Камі [8, с. 392]. В склад Куйбишевського гідровузла входило 2 електростанції потужністю 3,4 млн. кВт. Керівники НКВС з гордістю підкреслювали надмасштаби цих об'єктів. Потужність Куйбишевського гідровузла була більшою у 2 р. за всі електростанції по плану ГОЕРЛО. Для здійснення цих побудов було організовано управління будівництва Куйбишевського гідровузла НКВС і

Самарський виправно-трудоий табір, в який було відправлено до 40 тис. засуджених. На пошукові, проектні і підготовчі роботи було виділено 370 млн. руб., а на 1940 р. планувалось виділити іще 190 млн. руб. Окрім цих основних побудов, ув'язнені працювали і на інших об'єктах енергетики. В 1940 р. передбачалось ввести в дію ТЕЦ на Архангельському суднобудівному заводі, Сегежському лісопаперовому хімічному комбінаті, Солікамському сульфатно-целюлозному заводі, Архангельському сульфітно-целюлозному комбінаті, ТЕЦ на Ухто-Іжемських нафтових площах і 2 ТЕЦ на вугільних покладах в Хабаровському і Читинському краях [65, с. 294-295].

У зв'язку зі збільшенням кількості гідротехнічних об'єктів і електростанцій, будівництво яких доручили НКВС, керівництво наркомату у вересні 1940 р. добилося рішення організувати Головне управління гідротехнічного будівництва НКВС СРСР. Йому було доручено керувати «Волгобудом», будівництвом Волго-Балтійського і Північно-Двінського водного шляху, ГЕС на річках Клязьма, Которосль, Кострома, Мста, роботами пов'язаними з консервацією Куйбишевського і Солікамського гідровузлів. Плани вводу і діяльність важливих новобудов ГУЛАГу дають змогу оцінити об'єми енергетичного будівництва ГУЛАГу СРСР в 1930-ті рр. Із загальної вартості потужностей в 1119 млн. руб. вартість енергооб'єктів 1940 р. складала 251 млн. руб. План капітальних робіт по НКВС СРСР на 1941 р. (на травень 1941 р.) складав 7,3 млрд. руб., де частка Головного управління таборів гідротехнічного будівництва складала 22,7 % (1,7 млрд. руб.). Таким чином, в передвоєнний період, це було найбільше господарське управління НКВС, друге місце посідало Головне управління залізничного будівництва з об'ємом капітальних вкладень в 1,5 млрд. руб [11, с. 17-18].

Таким чином, у 1930-х рр. ми можемо констатувати кардинальні зміни у пенітенціарній системі СРСР. По-перше, система виправно-трудоих колоній та таборів змінює свої функціональні особливості – переходить від перевиховання людини до її масової експлуатації. По-друге, наявність

неосвоєних східних та північних територій СРСР, в яких сконцентрована лєвова частка природних копалин, які так необхідні для проведення індустріалізації та побудови соціалістичної економіки вимагає пришвидшення темпів їх розвідки та побудови первинної інфраструктури з метою експлуатації надр. По-третє, у 1930 р. окремо постає спеціальна структура – ГУЛАГ як елемент каральної політики, мобілізаційної економіки та політичної опори влади, а боротьба проти «ворогів народу» призводить до концентрації мільйонів вільних робочих рук у таборах. По-четверте, у 1934 р. ГУЛАГ підпорядковується НКВС і в складі його стає одним із найбільших виробників промислової продукції, капітального будівництва, включаючи десятки підрозділів та головних управлінь, які будують дороги, залізниці, порти, канали, електростанції, праця ув'язнених використовується на контрагентських роботах у різних наркоматах. ГУЛАГ поглинав до 14% капіталовкладень держави, його зростаюча мережа охоплювала весь Схід і Північ СРСР, до того ж в цей період табірна система була самоокупною, незважаючи на низьку продуктивність праці.

РОЗДІЛ 3.

РОЗВИТОК ТАБІРНО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ГУЛАГ був основною складовою мобілізаційної економіки, яка остаточно утвердилася у роки Другої світової війни з метою вирішення одномоментних, поточних завдань для досягнення військової перемоги, перебудови економіки на військові рейки і відновлення народного господарства на звільнених територіях.

Якщо проаналізувати структуру НКВС, то стане зрозумілим, що в ній значну увагу приділено вирішенню саме економічних питань. Із 40 відділів НКВС 10 керували економічним блоком: Головне управління аеродромного будівництва, промислового будівництва, гірничо-металургійної промисловості, залізничного будівництва, деревообробної промисловості та ін. Якщо слідча частина по особливо важливих справах налічувала по штату 27 чол., по боротьбі з бандитизмом 37 чол., то економічний відділ – 165, а господарське управління – 1493 [70, с. 376-392].

Напередодні війни підприємства ГУЛАГу відносно загальносоюзних показників видобували 46,5 % нікелю, 76 % олова, 40 % кобальту, 40,5 % хромової руди, 60 % золота, 25 % лісоматеріалів, частка у кольорових металах становила 40 % [38, с. 46].

З приходом війни відмова від роботи тепер була не просто порушенням закону, а актом зради. В одному з випадків рішенням Верховного трибуналу військ НКВС за порушення табірної режиму, систематичну відмову від робіт 21 в'язня було засуджено до розстрілу, 5-тьом додано по 10 років таборів, розповсюдження панічних настроїв розцінювалося як саботаж оборони держави [73, с. 94].

У зв'язку з мобілізацією в армію багатомільйонного контингенту військовослужбовців і окупацією всіх західних районів СРСР, чисельність

робітників в народному господарстві СРСР скоротилась на 26 млн., а до війни було 63 млн. чоловік, роботу заводів переведено на цілодобовий графік. Незважаючи на це у східних районах держави було побудовано до 3500 підприємств, значна частина руками в'язнів ГУЛАГу [63, с. 159-164]

Державний Комітет Оборони прямо розглядав в'язнів ГУЛАГу як працівників народно-господарського комплексу. В постанові ДКО № 877 «сс» від 9 листопада 1941 р. «Про відновлення заводів, евакуйованих на Волгу, Урал і до Сибіру» говорилося: «Зобов'язати НКВС надати робочу силу для здійснення будівельних робіт» [40, с. 56-60].

На початок війни кількість засуджених у таборах та колоніях становила 2,3 млн. чол. На 1 червня 1944 р. їх кількість знизилася до 1,2 млн. чол. В перші дні війни різко знизилася надходження в ГУЛАГ українців, білорусів, латвійців, естонців, поляків. За три роки війни із таборів та колоній ГУЛАГу вибуло 2,9 млн. і надійшло 1,8 млн. засуджених [34, с. 5]. На кінець 1944 р. була відновлена довоєнна структура ГУЛАГу. Станом на 1 грудня 1944 р. налічувалось 53 виправно-трудова табори з загальною кількістю 667 табірних підрозділів і 475 виправно-трудова колоній. В цю кількість входили 17 таборів з посиленням режимом і 5 таборів для каторжників (див. Додаток А). Однак на 1 січня 1941 р. кількість жінок становила 9,3 % від загальної кількості, а на літо 1944 р. дорівнювало 26 %. Всього за роки війни через табори пройшло 5 млн. чоловік, із них 1,2 млн. відправлено на фронт [37, с. 264].

Згідно наказу від 28 червня 1941 р. «Про припинення робіт по будівництву НКВС СРСР у зв'язку з початком війни» з 1 липня 1941 р. припинялося будівництво 41 підприємства, а інші стали понадлімітними ударними будівництвами на 1941 р., зокрема, Норільський нікелевий завод, Актюбінський металургійний комбінат в Казахстані, Архангельський суднобудівний завод, Куйбишевський і Салікамський гідровузли. Капіталовкладення становили 14 % загальносоюзного показника, однак тепер

всі вони йшли на побудову військово-промислових підприємств. НКВС освоїли у 1941 р. 4,9 млрд. руб. із запланованих 7,4 млрд. руб., 1942 р. – 3,1 млрд. руб., 1943 р. – 2,2 млрд. руб., 1944 р. – 3,1 млрд. руб., 1945 р. – 3,6 млрд. руб. [80, с. 59-61]. Робочий день в ГУЛАГу встановлювався на рівні 12 годин, всі вихідні відмінено, було введено жорстку економію в харчуванні. У розпал війни, у 1943 р. введено в якості міри покарання каторжні роботи, а НКВС приступив до організації табірних каторжних відділень, яких у 1944 р. налічувалось уже 5 для 6 тис. каторжан [67, с. 304].

Зупинка будівництва намічалася в тому випадку, якщо підприємства знаходилися на початковій стадії і не могли бути завершені в короткий термін. Тому приросту продукції не можна було очікувати. Виходячи із військового становища було вирішено концентрувати ресурси на капітальному будівництві, термін яких підходив до завершення. Пріоритет віддавався будівництвам, що пов'язані з оборонною промисловістю, а також чорній і кольоровій металургії, нафтовій і вугільній промисловості, продукція яких мала вирішальне значення для функціонування військової економіки. Пропозиції щодо скорочення капітального будівництва обговорювались не лише із Й. Сталіним, а й з керівником Держплану Н. Вознесенським. У перелік будівництв, що підлягали консервації підлягали сульфітно-спиртові та гідролізні заводи, розташовані безпосередньо на території Карело-Фінської РСР. Припинено було будівництво шосейних доріг в основному в західних областях, територію яких окупував противник, зокрема дороги в Проскурові, Мінську, Тернополі, Львові, Пскові, Рені, у прибалтійських республіках. Зате, інші 64 об'єкти були оголошені наказом НКВС від 11 липня 1941 р. ударними понадлімітними будівництвами, серед яких підприємства кольорової металургії, оборонні заводи і вугільні шахти, шосейні дороги на Далекому Сході, Джекказганський мідеплавильний комбінат, Воркутинський вугільний комбінат, Куйбишевські авіазаводи. Тут простежується прагнення керівництва не скільки звужити масштаби

будівництва НКВС, скільки сконцентрувати ресурси, зосередивши їх на «точках приросту», вкладення в які могли б забезпечити функціонування військової економіки [29, с. 94].

Капітальні роботи по гідротехнічному будівництву скоротились з 1940 по 1944 рр. у 6 р., будівництво шосейних доріг у 2,5 р., однак зросло будівництво залізниць. Найвищих показників залізничне будівництво досягло в 1942 р., посівши 19 % всього виробництва ГУЛАГу. В цьому році було побудовано 6 залізничних ліній протяжністю 1,8 тис. км. в основному через Нижнє і Середнє Поволжя, Північно-Печерська магістраль [30, с. 95].

Стабільний приріст в роки війни в системі табірно-промислового комплексу демонстрували підприємства паливної (нафтової та вугільної) промисловості. Їх частка в загальному об'ємі капітальних робіт НКВС збільшилось в 1945 р. порівняно з 1940 р. у 6,7 р., оскільки в роки війни ГУЛАГ розгорнув будівництво декількох нафтопереробних підприємств. Постановою ДКО від 14 квітня 1943 р. побудову двох заводів (в м. Гур'єво на 212 тис. т. автобензину і 140 тис. т. високооктанового авіабензину в м. Куйбишево на 170 тис. т. автобензину) було покладено на НКВС. Також металургійна галузь, що була ключовою для виробництва боєприпасів, озброєння і військової техніки у структурі ГУЛАГу збільшилась у 17,3 рази.

Якщо в 1930-ті рр. табірно-промисловий комплекс розгортав промисловість частіше поглинаючи економічні об'єкти інших наркоматів, то в роки війни, навпаки, ряд великих виробництв передавались другим наркоматам. В грудні 1941 р. авіаційні заводи в Куйбишево були передані із «Обобстрою» НКВС СРСР в систему Наркомату авіапрому («НКАВ»), 1942 р. здано в експлуатацію «НКАВ» авіаційний завод № 166 в Омську, пороховий завод № 577 в Солікамську – Наркомату боєприпасів, артилерійський завод № 8 в м. Свердловську – Наркомату озброєння. В той же час в систему табірної комплексу продовжувалась передача металургійних підприємств. Розрахунок робився на те, що НКВС в коротші

терміни здасть їх в експлуатацію. Уже в листопаді 1941 р. НКВС отримав від уряду доручення на побудову двох металургійних заводів на Уралі (Бакальського (м. Челябінськ) і Новотагільського (м. Нижній Тагіл Свердловської області). При будівництві були організовані табірні управління з чисельністю ув'язнених 17,5 тис. чол. і 31,5 тис. чол. відповідно. Протягом 1942-1945 рр. НКВС будував для цих комбінатів електролізні і мартенівські печі, коксові батареї, танкодром [32, с. 96].

ГУЛАГ в роки війни вів будівництво малих енергетичних об'єктів, перш за все ТЕЦ і працював над встановленням додаткових турбін для нових підприємств. Так, в 1942 р. Актюбинський завод феросплавів, Норильський нікелевий комбінат, авіазаводи у Куйбишево отримали нові енергетичні потужності для ТЕЦ від 24 до 50 тис. кВт. В 1945 р. НКВС ввів в дію ще 13 турбін загальною потужністю 118,6 тис. кВт.

З перших днів війни ГУЛАГ організував на своїх підприємствах виконання замовлень для потреб фронту, перебудувавши виробництво на випуску боєприпасів, обмундирування та іншої військової продукції. 18 лютого 1942 р. в ГУЛАГу був створений спеціальний відділ військової продукції, на який наказом наркома Л. Берії покладалося організаційне і оперативно-технічне керівництво усіма підприємствами НКВС, що виробляють боєприпаси і спецукупорку.

До кінця війни ГУЛАГ займав II місце в СРСР по виробництву фугасних мін. За роки війни ГУЛАГ забезпечив роботою 640 підприємств других наркоматів, для обслуговування найбільш важливих було організовано 380 спецколоній кількістю 225 тис. працюючих. Вони виготовляли танки, літаки, боєприпаси.

Після окупації компенсувати втрати енергетичних потужностей можна було за рахунок введення нових електростанцій на Сході країни. Силами в'язнів проводилось встановлення енергообладнання, евакуйованого, наприклад, із Харківського тракторного заводу [7, с. 314-328].

ГУЛАГ був одним із головних учасників програми будівництва малих та середніх ГЕС на річках Уралу. В кінці 1940 р. відбулися суттєві зміни планів капітального будівництва НКВС в галузі енергетики. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 24 вересня 1940 р. намічалось негайне будівництво силами ув'язнених Волго-Балтійської і Північно-Двінської системи і припинення будівництва Куйбишевського гідровузла. Напередодні війни НКВС вів проектно-пошукові і підготовчі роботи по будівництву ГЕС на річках Клязьмі, Костромі і Которослі, почав будівництво 5 ГЕС на річках Мсті і в районі Біломоро-Балтійського водного шляху, що були зорієнтовані на алюмінієві заводи [11, с. 18].

Хоча багато завдань НКВС у передвоєнний період мали військово-мобілізаційний характер, однак війна внесла суттєві корективи в діяльність наркомату. Було припинено будівництво об'єктів, що знаходилися у фронтовій та прифронтовій зонах, в тому числі алюмінієвих заводів. У зв'язку з цим припинялися роботи на 5 ГЕС, які до того ж були розраховані на використання шведського, німецького і швейцарського обладнання. Припинялись роботи на Волго-Донському та Північно-Двінському водних шляхах і Калужській ГЕС. По мірі просування вермахту вглиб радянської території ліквідовувалися будівництва енергетичних об'єктів в Європейській частині СРСР. Компенсувати ці втрати був призваний пуск нових енергетичних потужностей на Сході. Головному управлінню промислового будівництва і Головному управлінню залізничного будівництва НКВС було доручено будівництво Понишської ГЕС на р. Чусова потужністю 24 тис кВт, Широковської ГЕС на р. Косьва потужністю 24 тис. кВт і Вілухінської ГЕС на р. Усьва потужністю 15 тис. кВт. Для цих об'єктів передбачалось перекидання 24 тис. ув'язнених. Як і до війни НКВС виступав контрагентом Наркомату електростанцій, йому було виділено у 1942 р. 8 тис. ув'язнених. В цілому ці показники відображали нову загальну тенденцію: з початком війни можливості використання праці ув'язнених скоротилися. У зв'язку з

необхідністю евакуації частини таборів і погіршення умов в ГУЛАГу в 1941 р. було проведено дострокове звільнення 420 тис. засуджених. У 1942-1943 рр. було 157 тис. в'язнів звільнено і передано в Червону армію [49, с. 118].

Нестача робочої сили частково компенсувалася використанням нових категорій в'язнів ГУЛАГу. На початковому етапі війни це були так звані «мобілізовані контингенти» – 400 тис. радянських громадян тих національностей, що воювали проти СРСР (німці, фіни, румуни). 220 тис. з них були направлені на господарські об'єкти НКВС, інші були передані іншим наркоматам [10, с. 281].

Починаючи з останнього періоду війни військовополонені також широко використовувались на відновленні електростанцій для забезпечення електроенергією промислових підприємств Донбасу (Зуєвська, Штерівська, Курахівська ГЕС), на Північно-Донецькій, Алексинській, Сталінградській ГЕС і багатьох інших об'єктах Наркомату електростанцій [10, с. 226].

Крім того на НКВС покладалося завдання забезпечення робочою силою найважливіших об'єктів військового часу: будівництво металургійних комбінатів у Нижньому Тагілі, Челябінську, Богословського алюмінієвого заводу, нафтопереробних комбінатів. Таким чином, робоча сила, поставлена НКВС іншим наркоматам до 1944 р., становила 55 % від числа всіх зайнятих на виробництві в ключових оборонних наркоматах. У 1944 р. чисельність робітників і службовців на підприємствах «НКАП», «НКБ» і «НТП» становила близько 1671 тис. чол. [49, с. 85].

Протягом 1941-1942 рр. було побудовано 251 аеродроми, 1945 – 29. Уже в грудні 1941 р. були здані в експлуатацію аеродроми в Куйбишево, Омську, пороховий, артилерійський завод в Свердловську. Лише за 1945 р. на Уралі введено в дію 13 турбін потужністю 118,6 тис кВт, що забезпечували електроенергією промислові підприємства краю. За період 1942-1945 рр. табори заготовили 76236,6 тис м. куб. лісових матеріалів, що

складало 12,3 % загальносоюзного показника. За роки війни в'язні «Дальбуду» НКВС видобули 360 т. 170 кг. чистого золота, що було однією з важливих статей валютних надходжень держави. Проте були галузі, де участь ГУЛАГу не була надто поширеною, зокрема таборами видобувалося лише 3 % вугілля і 0,7 % нафти відносно загальносоюзного показника [32, с. 96].

Важливо зауважити, що собівартість продукції на підприємствах НКВС була значно нижчою, ніж в інших відомствах. Так, в 1944 р. собівартість видобутого золота в НКВС була 11,32 руб. / г, а на підприємствах «НККМ» – 20,5 руб. / г. далі, відповідно: нікель – 20,5 і 31 руб. / г, молібден – 65 і 91-115 грн. / кг, олово в концентратах – 52,8 і 100-165 руб. / кг. Найважливішим здешевлюючим фактором, таким чином, ставала праця ув'язнених для яких не було потрібно створювати розвинену соціальну інфраструктуру в колонізованих районах [84, с. 70].

Також, на НКВС поклалися завдання швидкісного будівництва в умовах нестачі робочої сили і матеріальних ресурсів. Залізничну лінію паралельно Волзі протяжністю 340 км. було прокладено за 133 дні в'язнями ГУЛАГу, в умовах Сталінградської битви вона була єдиним маршрутом перевезення військ та боєприпасів по всьому фронту. Всього на будівництві було залучено 65 тис. чол., відзначено 107 стаханівців, однак поряд з цим загинуло 12972 в'язні [82, с. 108].

В роки війни при зниженні норм харчування зросли норми відробітку. Про значний рівень інтенсифікації праці свідчить той факт, що за 1941 р. в ГУЛАГу відробіток на 1 день становив 9 руб. 50 коп., а в 1944 р. 21 руб., при тому, що середня житлова площа становила на 1 в'язня 1-2 м. кв. В 1941-1944 рр. В СРСР було проведено декілька мобілізацій радянських громадян: німців, фіннів, угорців, румунів, італійців у робітничі колонії, що в сумі становило 400 тис. чоловік. З них 220 тис. чол. використовувалися на будівництвах НКВС, 180 тис. на об'єктах інших наркоматів. За перші 3 роки

війни на підвідомчих НКВС будівельних об'єктах працювало більше 2 млн. в'язнів ГУЛАГу, в тому числі для будівництва залізничних доріг було передано 448 тис. чол., на промислові підприємства – 310 тис., лісовій промисловості – 320 тис., гірничо-металургійній – 170 тис., аеродромному і шосейному будівництву – 268 тис. На будівництво оборонних рубежів передано 200 тис. чоловік [33, с. 25].

Дані свідчать, що в середині 1944 р. 225 тис. в'язнів працювало на підприємствах наркомату озброєнь та боеприпасів – 39 тис., чорної і кольорової металургії – 40 тис., авіаційної та танкової промисловості – 20 тис., вугільної і нафтової – 15 тис. чоловік. З початку війни і до кінця 1944 р. НКВС СРСР перерахував в дохід держави близько 3 млрд. руб., що надійшли від інших наркоматів за надану їм робочу силу [34, с. 12].

У 1943 р. в структурі ГУЛАГу був створений Контрольно-інспекторський відділ ГУЛАГу НКВС СРСР, а в місцях ув'язнення утворилися контрольно-інспекторські групи. Відповідно до положення про Контрольно-інспекторські відділи ГУЛАГу НКВС СРСР від 12 травня 1943 р. зазначений відділ практично не займався фінансовим контролем, хоча серед його інших функцій закріплювалися і такі як: контроль за житлово-господарським благоустроєм та санітарним станом таборів, розробка спільно з управліннями (відділами) єдиних форм обліку та звітності, перевірка правильності виконання встановлених норм діловодства та інших видів господарсько-побутового та медико-санітарного обслуговування в'язнів і ін. [32, с. 99].

Серед ув'язнених почали активно виявляти фахівців і кваліфікованих робітників з тим, щоб відправити їх на роботу в оборонну промисловість. Усього керівництвом ГУЛАГу було виявлено й направлено будівництвам НКВС 40 тис. фахівців і кваліфікованих робітників з числа ув'язнених: інженерів, техніків, залізничників, шахтарів [38, с. 50]. Будівництво в роки війни носило швидкісний характер [19, с. 6-8].

В роки Другої світової війни в дитячих колоніях знаходилась 21 тис. дітей. По даним на I півріччя 1944 р. дитячими трудовими колоніями виробничі плани виконані по боеприпасах на 105 %, по зерносортуванню на 102 %, по трикотажному виробництву на 106,5 %, по військовому обмундируванню на 105 %. Водночас велику увагу приділено економії грошових та матеріальних ресурсів, зменшено асигнування держави на утримання колоній [82, с. 141-144].

У період Другої світової війни деякі табори стали справжніми «державами в державі». Наприклад, не було організації у Сх. Сибіру, яка б не була боржником «Дальбуду» – гігантського табірно-промислового комплексу на території в 3 млн. км. кв. Крім розсипного золота, тут добували олово, вольфрам, кобальт. За роки війни побудовано 13 гірничозбагачувальних фабрик, видобуто 19320 тон олов'яного концентрату У 1941-1944 рр. почався видобуток найбільш важливого (після золота і олова) металу Колими – вольфраму. Загальний обсяг видобутку за ці роки склав 280 тонн. В цей же час відповідно до завдань уряду на Колимі і Чукотці почалися активні геологорозвідувальні роботи з пошуку покладів урану. За значний внесок в оборону країни «Дальбуд» 14 лютого 1945 р. був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора [38, с. 47]. Значні людські ресурси «Безімянлагу» в сукупності з матеріально-технічним потенціалом «Обобстрою» дозволяли реалізувати великі проекти – побудувати об'єкти нафтовидобутку і нафтопереробки, велику радіостанцію, 250 тис. м. кв. житла для робітників авіаційної промисловості, трамвайні колії. Це був незалежний і повнофункціональний комплекс, що містив деревообробний комбінат, авіаційні заводи, вівся видобуток каменю, піску, будувалась ТЕЦ, цементні і бетонні заводи, підприємства по виготовленню цегли, прикріплені овочевий та зерновий колгоспи, які забезпечували продовольством 50 тис. чоловік [31, с. 39].

У грудні 1941 р. почалося перекидання етапів, що звільнилися з будівництва Куйбишевських авіаційних заводів, на ледь розмічений майданчик, де у лютому 1942 р. було сформовано управління «Челябметалургбуду» на чолі з інженером А. Комаровським. До весни 1942 р. на будмайданчику було розгорнуто 12 житлових містечок ємністю в 40 тис. чол. Рівень організації робіт на об'єкті може бути визнаний дуже високим. Весна 1942 р. була повністю присвячена будівництву під'їзних шляхів і устаткуванню майданчиків мережею надійних доріг. До грудня було введено в дію 51 км автомобільних і 64 км залізничних шляхів. Одночасно споруджувалися підприємства з виробництва будівельних матеріалів: бетонно-розчинний вузол потужністю 1200 кубометрів на добу і цегельний завод продуктивністю понад 6 млн. штук цегли на місяць, ремонтно-механічний завод. Ці об'єкти вступили в дію до липня 1942 р. Сьомого лютого 1943 р., рівно через 9 місяців після початку робіт, 1-а черга Челябінського комбінату спеціальних сталей була здана в експлуатацію.

Нарешті, не можна не згадати діяльності господарських підрозділів НКВС на залізничному будівництві в інших районах країни. У вересні-грудні 1941 р. силами НКВС споруджена уздовж берега Білого моря залізнична гілка Сорока (Беломорськ)-Обозерська. Після того, як німецькі і фінські війська перерізали Кіровську залізницю, нова гілка стала єдиним шляхом зв'язку Кольського півострова з країною і перевезення вантажів, що надійшли до Мурманська по ленд-лізу. Висока швидкість спорудження дороги привела в здивування міністра закордонних справ Великобританії А. Ідена. У грудні 1941 р., проїжджаючи в Москву з Мурманська, він висловив крайнє здивування появою діючої залізниці там, де ще півроку тому була абсолютно неосвоєна місцевість [49, с. 87-88].

Перед ГУЛАГом ставилось завдання збільшити і виробництво сільськогосподарських продуктів. Для збільшення виробничих показників застосовувалися екстенсивні методи, зокрема, збільшення посівних площ. У

Воркутинських господарствах вона зросла у 4 рази. Наприклад, за роки Другої світової війни тут відбулося збільшення виробництва м'яса в 4,5 рази, молока – в 1,5 р., картоплі – в 4 р., овочів – у 2,6 р. Всього ГУЛАГ налічував 414 сільськогосподарських підрозділів: 3 сільськогосподарські табори, 96 колоній та 315 підсобних господарств, був також спеціалізований риболовецький табір і 8 риболовецьких колоній [53, с. 254]

Остаточні підсумки економічної діяльності таборів за роки війни було підбито у доповіді керівника ГУЛАГу В. Наседкіна наркомуні внутрішніх справ Л. Берії «Про роботу ГУЛАГу за роки війни (1941-1944 рр.)». В ній йшлося про те, що за три роки підприємства НКВС виготовили 20 млн. 700 тис. комплектів військового одягу, виконавши завдання ДКО на 107 %, 70,7 млн. штук боєприпасів (мін, ручних гранат), 1,7 млн. штук протигазів, 6,7 млн. м. тканини. Трудовими змаганнями було охоплено 95 % ув'язнених. За роки війни продуктивність праці зросла у 2 рази, а відробіток на одного засудженого зріс із 5600 руб. у 1940 р. до 10500 руб. в 1944 р. Всього фінансових надходжень ГУЛАГом до державного бюджету перераховано 10,7 млрд. руб. [10, с. 214]. Тому система ГУЛАГу зіграла значну роль у збільшенню військово-економічного потенціалу СРСР в роки Другої світової війни [45].

За оцінками адміністрації таборів, робоча сила в'язнів могла б забезпечити до чверті виробництва у ключових секторах оборонної промисловості, металургії і видобутку корисних копалин. Поряд з тим, на кінець 1942 р. лише 19 % засуджених були придатні до важкої праці, 11 % – до фізичної праці середнього навантаження, 64 % – до легкої фізичної праці. Разом зі зростанням ГУЛАГу – на 1 січня 1944 р. він нараховував 56 таборів та 69 регіональних управлінь, відділів виправно-трудова управління і колоній зростає і смертність [37, с. 261]. Пік табірної смертності був у 1942 р., коли щомісячно в середньому помирало 30 тис. в'язнів, а всього за роки війни 1 млн. 9 тис. без урахування розстріляних (див. Додаток Д).

Таким чином, ГУЛАГ зі своїми виробничими підрозділами був частиною радянської економічної системи, вдало адаптований до умов війни, вирішував народногосподарські завдання і укріплював обороноздатність країни. ГУЛАГ не згорнув свої потужності в умовах військового часу, а навпаки – швидко їх перепрофілював. Використання підневільної праці мотивується тим, що в роки війни при екстенсивних методах економічної діяльності вкрай необхідною була дешева робоча сила, а її наявність складала 2,3 млн. чол., в деяких галузях праця в'язнів мала надзвичайну перевагу, ставши невід'ємною частиною мобілізаційної економіки, яка віддаючи всі сили і, не рахуючись із жертвами, працювала заради перемоги. До виробничої діяльності були залучені спецпереселенці, у масовому порядку діти, що знаходились у таборах та колоніях, ГУЛАГ продовжував надавати в'язнів іншим наркоматам.

РОЗДІЛ 4. ЗГОРТАННЯ ГУЛАГІВСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ У 1950-х рр.

По закінченню Другої світової війни виникає нове явище радянської табірної системи – каторжні роботи, вони як спеціальна міра покарання були запроваджені указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів і зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їх пособників». Наголошувалося, що «пособники з місцевого населення, викриті у сприянні злочинцям у вчиненні розправ і насильства над цивільним населенням і полоненими червоноармійцями, караються засланням на каторжні роботи строком від 15 до 20 років». Для утримання засуджених до каторжних робіт на підставі цілком таємного наказу НКВС СРСР № 00968 від 11 червня 1943 р. при Воркутинському, Норильському та Північно-Східному виправно-трудовах таборах (ВТТ) було створено спеціальні табірні відділки із загальним лімітом наповнення 30000 осіб.

Відразу після закінчення війни відбувається швидке зростання чисельності засуджених до каторжних робіт. Так, якщо на 1 квітня 1945 р. у ВТТ налічувалося 15 586 каторжників, то вже на 1 жовтня того ж року їх загальна кількість становила 25 796 людей, на 1 листопада 1946 р. – 59 213. У вересні 1947 р. число каторжан у виправно-трудовах таборах ГУЛАГу досягло 64 764 [56, с. 93].

Проте проблема утримання каторжників з обмеженою придатністю до праці залишалася актуальною, тим більше, що їх кількість постійно зростала. Тому наказом № 0076 від 22 січня 1946 р. для утримання цієї категорії в'язнів у Молотовській області було створено Пониський ВТТ із лімітом наповнення 4000 осіб. Ув'язнених цього табору планувалося використовувати на будівництві Пониської ГЕС та інших роботах. Проте цей табір не міг

прийняти всіх обмежено працездатних каторжників, тому 25 лютого 1946 р. наказом № 00155 створюється Томський ВТТ (із 1949 р. – ВТТ будівництва № 601) із лімітом наповнення 6000 осіб. В'язнів передбачалося використовувати у деревообробному та лісопильних цехах цього табору [37, с. 294].

Контингенти каторжних відділків використовувалися на фізично тяжких роботах, головним чином у галузях із високим ступенем ризику для життя (видобування свинцю, азбесту, уранової та кобальтової руди тощо), а також на вугільних шахтах, кар'єрах, лісоповалі, видобутку золота та на будівництві. Встановлена тривалість робочого дня сягала 10 годин, на одну годину вище за загально табірну норму. Однак на практиці, залежно від виконання виробничої норми, робочий день часто продовжувався до 12 і більше годин, причому перехід на роботу та назад до робочого часу не входив. На роботу каторжників виводили під посиленним конвоєм. Заліки робочих днів на них не поширювалися. В. Чернишов указував на той факт, що «досвід роботи з каторжниками у Воркутинському вугільному таборі показує, що засуджені до каторжних робіт на 15-20 років в умовах спеціального режиму для каторжників втрачають перспективу витримати до кінця терміну. Звідси моральна пригніченість і повна відсутність стимулу для праці, яка в результаті значно менш ефективна, ніж праця звичайних табірників, при цьому втрата працездатності через 5-6 років майже обов'язкова. 18 травня 1954 р. розпорядженням МВС СРСР «Про порядок утримання засуджених до каторжних робіт у табірних підрозділах при ВТТ і УВТТК МВС–УМВС» каторжники прирівнювалися до решти в'язнів. Із цього часу для них було встановлено режим утримання, передбачений загальною інструкцією по виправно-трудових таборах і колоніях МВС СРСР від 27 березня 1947 р. Тепер вони практично нічим не вирізнялися від контингенту, який утримувався на суворому режимі. На цьому історія каторги у СРСР завершилася [56, с. 102-103].

За допомогою військовополонених були відновлені багато міст, раніше зруйновані загарбниками. Серед них – Севастополь, Сталінград, Орел, Великі Луки, Воронеж, Новгород, Смоленськ, Курськ, Брянськ, Ростов, Калінін, Краснодар, Псков. Праця військовополонених використовувався не тільки на роботах з відновлення зруйнованого під час бойових дій, а й на будівництві нових промислових об'єктів. Вони брали участь у будівництві Севанської, Фархадської, Сочиньської і ряду інших гідро- і теплоелектростанцій, Володимирського тракторного, Челябінського і Закавказького металургійних комбінатів, Амурсталі, Джезказганського мідеплавильного заводу, Богословського алюмінієвого заводу та інших підприємств. За 1944-1949 роки військовополонені видобули 98500000 т вугілля, заготовили 7 млн. м. куб. лісу, ввели в експлуатацію 2,1 тис. км. асфальтобетонних доріг з усіма технічними спорудами. За даними МВС СРСР, з 1943 по 1950 рік військовополонені відпрацювали 1077564200 людино-днів, заробили 16723628 тис. грн., виконавши в будівництві та промисловості роботи загальною вартістю приблизно 50 млрд. руб. Вартість виконаних робіт і виробленої руками полонених продукції в 2,2 рази перевищила витрати, спрямовані на утримання таборів і спецшпиталів системи ГУПВІ. Однак вартість вироблених військовополоненими цінностей була в 13,5 рази менше загального збитку, заподіяного Радянському Союзу в роки війни (679 млрд. руб.) [42, с. 133-134].

О. Солженіцин не помилявся, коли писав, що це був всього лише «маленький потік». Інша річ Указ від 4 червня 1947 р., після якого «цілі дивізії сільських і міських жителів були відправлені обробляти острова ГУЛАГу замість вимерлих там тубільців». Це був знаменитий Указ «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного майна», що перекривав всі існуючі раніше аналогічні закони та укази. Його перевага зазналася, перш за все, в більш тривалих термінах покарання. Реалізація даного указу на практиці привела до того, що «колгоспник, який вкрав мішок

картоплі», став, за власним зізнанням табірних службовців, чи не головною фігурою ГУЛАГу. Указ суворо розрізняв державне майно і громадськості. Якщо за крадіжку, привласнення або розтрату першого давали 7-25 років таборів в залежності від обставин, то за посягання на колгоспне або кооперативне майно суд карав менш суворо – від 5 до 12 років таборів [67, с. 386].

У 1946 р. за розкрадання соціалістичної власності до кримінальної відповідальності було притягнуто 181 913 чоловік; протягом 1947 р. – вже 337751 осіб. У 1948 р. ще не оговтавшись від війни і голоду село чекав новий удар. 26 червня 1948 МВС відправило з європейської частини Росії в Норильськ, розташований за Полярним колом, на підприємства гірничорудної промисловості ешелон селян чисельністю 1178 осіб. Через чотири дні туди ж вирушив інший такий же ешелон. Це були перші результати дії Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. про виселення з сіл осіб, «які вперто не бажають чесно трудитися, ведуть антигромадський спосіб життя, підривають трудову дисципліну в сільському господарстві і загрожують добробуту колгоспів, колгоспників та їх безпеки». Виселення здійснювалося за так званим «суспільним вироками» колгоспних і сільських зборів на термін до восьми років.

На підставі цього указу, ініціатором якого виступив на початку 1948 р. перший секретар ЦК Компартії України Н. Хрущов, Рада Міністрів СРСР зобов'язала МВС спрямовувати селян у «віддалені райони в басейнах річок Обі, Єнісей і Єлени для роботи, в першу чергу, на підприємствах «Дальбуду» і «Главспецметалу» МВС, виправно-трудовах таборів МВС, на залізничне будівництво МВС». Усього за Указом від 2 червня 1948 засудили і виселили за період з 1948 по 20 березня 1953 р. 33 266 селян, за якими добровільно пішли в місця висилки 13 598 членів їх сімей [37, с. 284].

Повоєнні репресії зачепили всі верстви населення і соціальні групи. Тільки протягом 1947-1948 рр. в табори і колонії ГУЛАГу надійшли

2569283 чол. (в 1947 р. – 1490959, в 1948 р. – 1078324 особи), для їх розміщення було додатково організовано 42 табори. У 1947 р. з ГУЛАГу вибули у зв'язку з визволенням та з інших причин 1012967 ув'язнених, у 1948 р. населення таборів і колоній скоротилася на 842 036 осіб. Як бачимо, прибуло за два роки на 714 тис. ув'язнених більше, ніж вибуло [36, с. 139].

З початку 1948 р. радянське керівництво приступило до інтенсивної реорганізації всієї репресивної системи. 27 січня на розгляд Сталіну надійшов документ, що значно вплинув на долі сотень тисяч ув'язнених. «Відповідно до Вашого завдання, – доповідали Й. Сталіну міністр МДБ В. Абакумов і міністр МВС С. Круглов, – представляємо проект рішення ЦК ВКП (б) про організації таборів і тюрем із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення їх по від'їзді покарання на поселення у віддалені місцевості СРСР. Просимо Вашого рішення». Перший пункт цього документа такий: «Зобов'язати МВС (С. Круглова):

а) в шестимісячний термін організувати для утримання засуджених до позбавлення волі агентів іноземних розвідок, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та інших учасників антирадянських організацій і груп, а також осіб, що представляють небезпеку за своїми антирадянськими поглядами та ворожою діяльністю, особливі табори, загальною чисельністю на 100 000 чол., в тому числі: в районі Колими на Крайній Півночі – на 30 тис. чол., в Норильську – на 6 тис. чол., Комі АРСР – 6 тис., Слабузі Татарської АРСР – на 10 тис. та ін.

б) побудувати протягом 1948 р. і першої половини 1949 р. та передати особливі табори у віддалених районах на будівництво Байкало-Амурської магістралі 45 тис. осіб» [7].

У сталінському варіанті відповідний пункт постанови наказував: «Особливі табори утримувати за рахунок державного бюджету Союзу РСР.

Дозволити МВС 50% з доходу від виробничої діяльності особливих таборів, за вирахуванням вартості матеріалів, залишати у розпорядженні цих таборів. Інші 50% здавати в дохід державного бюджету. Протягом 1950-1951 рр. ліміт наповнення особливих таборів був збільшений до 275 тис. чоловік. На 1 липня 1951 в СРСР було організовано 10 особливих таборів, в яких містилися 236523 «особливо небезпечних державних злочинців», них 53232 особи (22,5 %) були засуджені на термін 25 років. Дев'яте місце в списку займали «націоналісти» – 89114 засуджених (37,7%) [7, с. 538].

У лютому 1946 р. УПВІ НКВС УРСР отримало вказівки розформувати окремі табірні підрозділи. Зокрема, 12 лютого 1946 р. «у зв'язку зі звільненням житлового фонду для розміщення робітників ХТЗ» відділення № 2 Харківського табору № 149 ліквідували, а військовополонених передали табірному відділенню № 9, лімітну чисельність котрого одночасно збільшили з 1500 до 2500 осіб. Тоді ж з'явився ще один наказ, котрий стосувався організаційних питань. Через зміну програми автошляхового будівництва Головного управління шосейних доріг НКВС СРСР було вирішено ліквідувати 5 виробничих таборів, закріплених за будовами цього відомства. В Україні ліквідації підлягав табір № 418 (м. Херсон). Його трудовий контингент, майно та особовий склад передали до іншого табору «ГУШОСДОР» – № 417 (м. Дніпропетровськ). Станом на 1 березня 1946 р. на території УРСР у діючих на той час 26 стаціонарних виробничих таборах утримувалося 242241 військовополонених. Типовими причинами ліквідації відділень було закінчення робіт на окремих підприємствах, необхідність звільнення приміщень таборів для розміщення інших установ, невідповідність житлового фонду для утримання військовополонених узимку, переведення контингенту до інших таборів тощо. Зокрема, табірне відділення № 6 табору № 186 (м. Сміла) ліквідували у березні 1946 р. через завершення робіт на цукровому заводі [58, с. 254-263].

Нові ж табірні відділення, як і раніше, утворювалися (окрім оздоровчих режимних підрозділів) переважно за господарсько-виробничої необхідності. Проте все частіше основним методом їх організації виявлялося не комплектування новоприбулим контингентом, а перерозподіл мешканців існуючих табірних підрозділів, їх передислокація тощо. Ось лише кілька характерних прикладів. Для використання військовополонених на роботах будівельно-монтажного тресту № 3 МВС СРСР 19 липня 1946 р. було вирішено організувати у м. Тернополі табірне відділення № 13 (табір № 275 м. Львів). Із цією метою зменшили лімітну чисельність відділення № 7 та 11 цього табору, а вивільнений контингент працевлаштували у Тернополі. Для підвищення випуску продукції у Берестовецькому кар'єрі «ГУШОСДОР» 21 червня 1946 р. МВС СРСР наказав організувати у складі табору № 306 (м. Шепетівка) табірне відділення № 7 з лімітною чисельністю 1000 військовополонених. Укомплектувати його передбачалося трудовим контингентом з інших, дислокованих в Україні, таборів військовополонених. За неповними даними, на 1 січня 1947 р. мережа стаціонарних виробничих установ для військовополонених в Українській РСР охоплювала 24 табори у складі 224 табірних відділень із загальною лімітною чисельністю понад 240000 осіб. Рада Міністрів СРСР 10 вересня 1947 р. ухвалила чергову постанову, котра мала далекосяжні наслідки для табірної мережі військового полону в УРСР. Ідеться про рішення передати значні контингенти військовополонених для використання на підприємствах паливно-енергетичної галузі. 30 жовтня 1947 р. розформували табірне управління № 136 (м. Полтава) та його 5 відділень. Весь контингент військовополонених було передано для використання у вугільну промисловість Донбасу. Рада Міністрів СРСР 21 лютого 1948 р. ухвалила постанову «Про репатріацію в 1948 р. 300000 осіб хворих і малопрацевдатних військовополонених німців» [58, с. 254-263].

Так, у Хабаровському краї в 1946 р. військовополонені, в основному японці, залучалися до будівництва житлових будівель і підсобних господарств. Трудове використання військовослужбовців Квантунської армії, взятих у полон, як робочої сили на промислових підприємствах і будовах здійснювалося згідно з постановою Державного Комітету Оборони від 23 серпня 1945 р. У постанові вказувалося, що створене в системі управління НКВС СРСР Головне управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ) ставить за мету залучення до праці військовополонених японської армії на підприємствах таких господарських наркоматів країни, як «Наркомвугілля», «Наркомліс», «Наркомбуд». З цією метою в табори НКВС Далекого Сходу було спрямовано 170 тис. військовополонених японців. Полонені були розподілені по найбільшим промисловим підприємствам і будівництвах Далекого Сходу. 16 тис. військовополонених або 9,4 % від загального числа були зайняті в системі «Дальбуду», 42 % використовувалися в якості робочої сили на підприємствах провідних галузей народного господарства Далекого Сходу СРСР.

«На підприємствах Хабаровського краю вирішальною робочою силою є військовополонені», неодноразово зазначалося у доповідних записках 1946 Хабаровського крайкому ВКП (б). На будівництві Комсомольська-на-Амурі в 1946 р. 70 % всіх будівельників були японські військовополонені. Праця японців на будівництвах Далекого Сходу відрізнялася особливою ретельністю, винахідливістю і навіть внесенням елементів національної культури в архітектуру будівель. До сьогоднішнього дня на Далекому Сході Росії збереглися сотні житлових будинків і адміністративних будівель, побудованих японцями, десятки доріг і мостів. В Магадані такими будинками забудований проспект Леніна. В умовах вічної мерзлоти японцями прокладена дорога, що веде в Нагаєвський морський порт. У Комсомольську-на-Амурі ними побудовано перший в місті готель «Амур», банно-пральний комбінат, житлові квартали. У Приморському краї японці

побудували Седанскінський і Находкінський гідровузли, трамвайне депо у Владивостоці, перший в крайовому центрі театр юного глядача, 2 кінотеатри в різних кінцях міста [65, с. 316].

Також, із звільненням військовополонених у післявоєнний період можливості для використання примусової праці на об'єктах Міністерства електростанцій зменшувалися. У цей період прагнення розширити застосування примусової праці стало загальним для всіх економічних відомств. Такого роду спроби збільшити чисельність ув'язнених на об'єктах різної відомчої підпорядкованості викликали численні суперечки Міністерства внутрішніх справ з іншими економічними відомствами, в тому числі з Міністерством електростанцій. Уряд, проте, нерідко підтримував вимоги міністерств про виокремлення додаткових «табірних контингентів», тим більше що загальна чисельність ув'язнених в результаті масових репресій продовжувала збільшуватися (див. Додаток В).

В результаті кількість робітників-в'язнів, що виділялися Міністерству електростанцій, деякий час (особливо в період поступового вивезення військовополонених) росла. Найбільш значними за масштабами використання примусової праці були в цей час будівництва Нижньо-Туринської ГЕС в Свердловській області (5,6 тис. ув'язнених), Молотовської ГЕС (4,6 тис.), Мінгечаурської ГЕС в Азербайджані, Горьківської ГЕС (3,6 тис.), тресту «Волгострой» (4,1 тис.), тресту «Свірстрой» (4,9 тис.). У жовтні 1952 р. в рамках МВС було організоване Головне управління таборів з будівництва нафтопереробних заводів і підприємств штучного рідкого палива. На нього було покладено забезпечення робочою силою будівництва районних ТЕЦ Міністерства електростанцій СРСР для забезпечення електроенергією нових нафтозаводів. Силами ув'язнених з кінця 1940-х років зводилися величезні, що потребували значних контингентів робочої сили споруди, названі офіційною пропагандою «сталінськими будівництвами комунізму». Постановою Ради Міністрів СРСР від 27 лютого 1948 саме МВС

доручалося будівництво Волго-Донського водного шляху, в тому числі Цимлянської ГЕС потужністю в 160 тис. кВт з водосховищем [11, с. 20-21].

Складовою частиною Волго-Балтійського водного шляху, будівництво якого було покладено на МВС також в 1948 р., були три гідроелектростанції загальною потужністю 330 кВт на Вітегорському схилі. У 1949 р. МВС відповідно до доручення уряду розпочало проектно-пошукові роботи для двох нових «будівництв комунізму» на Волзі – Сталінградської ГЕС потужністю 1,7 млн. кВт і Куйбишевської ГЕС потужністю 1900000 кВт. У 1950 р. на гідротехнічне будівництво ГУЛАГу йшло 19,5 % загального обсягу капітальних робіт (без урахування спецбудівництв атомного проекту). З кінця 1950 р. ув'язнених почали перекидати в знову організований Каракумський табір на будівництво Головного Туркменського каналу з греблею на р. Амудар'я. Будівництво Волго-Донського каналу і Цимлянської ГЕС було завершено в 1952 р., а ув'язнені частково звільнені, частково переведені на інші об'єкти МВС [65, с. 506].

Постановою Ради Міністрів СРСР від 16 серпня 1950 р. на Міністерство внутрішніх справ СРСР було покладено проектування і будівництво Сталінградської гідроелектростанції та магістрального каналу, яке планувалося закінчити в 1956 році. 31 серпня постанову про будівництво Сталінградської ГЕС було опубліковано в пресі. Для реалізації запланованих робіт наказом МВС № 0558 від 17 серпня 1950 р. разом зі створенням будівельної організації «Сталінградгідрострой» був організований виправно-трудоий табір «Сталінградгідрострою». На будівництві Сталінградської ГЕС ув'язнені залучалися до розробки кам'яних кар'єрів, перевезення вантажів по Волзі, будівництва з'єднувального каналу між Волгою і Ахтубою, автобаз, складів, ремонтно-механічного та авторемонтного заводів, тимчасових автодоріг, житлових будинків, об'єктів соціальної інфраструктури, водопроводу та каналізації на лівому березі Волги, будинків відпочинку та піонертабору, рибальського господарства, до будівництва житлових будинків

в Сталінграді. Незважаючи на всі складнощі в трудовому використанні ув'язнених, вже до 20 серпня 1951 р. встановлений урядом річний план будівельно-монтажних робіт був виконаний, а в 20-х числах грудня вдалося виконати подвоєну річну норму, тобто за один рік зробити два річних плани. Відробіток на 1 люд. / день склав 118,1 %. Більшість табірних підрозділів стали рентабельними. У жовтні 1952 року на основних роботах використовувалося 81,6 % кількості засуджених (22 755 чол.) [21, с. 70].

Ці досить значні цифри далеко не повною мірою відображають масштаби використання примусової праці на об'єктах енергетики. Стосовно більшості економічних комплексів, що знаходились під керівництвом МВС, то джерела не дозволяють виокремити із загальних показників «табірних контингентів» дані про кількість ув'язнених, безпосередньо зайнятих на будівництві електростанцій. Гарним прикладом у цьому відношенні можуть служити табірні підрозділи «Дальбуду». Ув'язнені цього величезного табірної комплексу, чисельність яких до початку 1952 р. досягла 200 тис., крім видобутку золота і олова (основна спеціалізація «Дальбуду»), будували і обслуговували численні енергетичні об'єкти. Так, до вересня 1950 р. в «Дальбуді» діяли електростанції загальною потужністю 120 тис. кВт. Однак через нестачу електроенергії змушені приймати програми будівництва все нових ТЕЦ, ГЕС. Найзначнішою була Аркагалінська ГЕС (проектна потужність до 100 тис. кВт). Господарська діяльність «Дальбуду» (площа понад 2,5 млн. кв. км) охоплювала і такі протяжні і трудомісткі об'єкти, якими були лінії електропередач [13, с. 406]. У сукупності «енергетична зона» ГУЛАГу становила величезний виробничо-табірний комплекс, що включав в себе як порівняно невеликі об'єкти місцевого значення, так і величезні «будівництва комунізму». Подальше розширення цієї зони перервала смерть Й. Сталіна [11, с. 18-22].

Результати діяльності названих нами табірної-виробничих комплексів зовні виглядали, безумовно, безпрецедентними. На Півночі були створені

системи транспортного сполучення і великі центри гірської промисловості, які постачали радянській індустрії цінні види мінеральної сировини. За 25 років діяльності «Дальбуду» геологічними дослідженнями охоплено понад 1,9 млн. км. кв., або 68 % загальної його території в межах на 1 січня 1956 р.; видобуто золота 1148,4 т, олова – 62,3 тис. т, вольфраму – 3 тис. т, кобальту – 398 т, понад 10 млн. т кам'яного та бурого вугілля для власних потреб; загальний обсяг гірничих робіт, пов'язаних з видобуванням кольорових металів, за 25 років склав близько 600 млн. м. куб. На збагачувальних фабриках було перероблено понад 15 млн. т руди; організовано в загальній сукупності 78 золотодобувних і 20 олово добувних комплексів, 8 золотодобувних рудників і фабрик із сумарною продуктивністю понад 2000 т руди на добу, 18 олово-вольфрамових і кобальтових рудників і фабрик із сумарним потужністю понад 4 000 т руди на добу [84, с. 68].

Слід звернути іще на один аспект діяльності ГУЛАГУ – його атомну складову. Головна сировина для атомної промисловості – уранова руда до 1942 р. в СРСР не видобувалася. 8 грудня 1944 р. Й. Сталін підписав постанову ДКО № 7102, згідно якої, всі програми по видобутку і переробці урану передавалися від наркомату кольорових металів до Наркомату внутрішніх справ і ставились під особистий контроль Л. Берії. Був створений об'єднаний Комбінат № 6 по видобутку і переробці уранових руд для всього регіону Середньої Азії. Уже в лютому 1945 р. було прийнято рішення про направлення на цей об'єкт спецпереселенців кримських татар з «Волгобуду», кваліфікованих ув'язнених, підібрати спеціалістів геологів, шахтарів, хіміків, механіків, енергетиків з інших таборів. Перелом у видобутку урану був досягнутий. До кінця 1945 р. Комбінат № 6 переробив 10 тис. т уранової руди і отримав 7 т. уранового концентрату, а 1947 р. переробив 176 тис. т. руди і отримав 66 т. уранового концентрату. У 1950 р. уранові рудники Середньої Азії виробляли близько 80 % всієї уранової руди, що видобувалась на території СРСР. Крім 7 тис. ув'язнених тут працювали декілька тисяч

спецпереселенців, кримських татар та молдован. З 1947 р. уранові рудники почали будувати в системі Берегового табору в Магаданській області. Найбільш засекреченим об'єктом був атомний центр біля Арзамасу, оскільки тут передбачалось виготовлення атомних бомб. Будували цей атомград (КБ-11) засуджені. В 1951-1953 рр. були знайдені нові місця розташування уранової руди в більш доступних місцях: біля Кривого Рогу в Україні, неподалік від П'ятигорська на Північному Кавказі, на березі Каспійського моря. В кожному з цих родовищ розробка руди розпочалася зі створення таборів із великими закритими територіями. Заступник Курчатова по Лабораторії № 2 І. Головін у 1989 р. говорив, що «праця в'язнів використовувалась у надзвичайно широких масштабах: всі будівництва, рудники, «Атомгради», навіть інститут у Москві спорудили засуджені. Всі спеціалісти це бачили і про все знали» [48, с. 44-46].

Особливе значення у післявоєнні роки мала розробка Норильського поліметалічного родовища, оскільки за виявленими даними, запаси нікелю по ньому становили 48 % всього запасу СРСР і 22% світових запасів (без СРСР), а міді – 10 % запасів СРСР і 2 % – світових. На кінець 1949 р. запаси промислових руд в Норильську містили 4500 т платинових металів, 2,3 млн. т. нікелю, 3,4 млн. т. міді, 65 тис. т. кобальту [10, с. 435]. Ув'язнені, працювали на виробничих об'єктах Норильського комбінату, тільки в 1942-1948 рр. (коли експлуатація підневільних робітників була особливо жорстокою) дали країні понад 35 тис. т. нікелю, 34,6 тис. т. міді, 177 т. металевого кобальту, 17 т. платини і металів платинової групи. На території Комі тільки Ухтинський комбінат до 1949 р. добув 2,1 млн. т. нафти, 4 млрд м. куб. газу [10, с. 386].

Через значну експлуатацію, саме повстання політичних в'язнів у Норильську (травень 1953 р.) було першим серед трьох найбільших – Норильського, Воркутинського, Кенгірського, що потрясли систему ГУЛАГу. Норильське повстання поєднало різні форми протесту –

голодування, відмову від роботи, бунт, збройне повстання. Через велику кількість учасників, складний характер подій та широкий розголос воно набуло наймасштабнішої популярності серед в'язнів інших таборів. До весни 1953 р. в Норильську було 35 табірних відділень і 14 табірних пунктів виправно-трудоного табору (ВТТ), а також 6 табірних відділень Горлагу. В'язнів у ВТТ було у 3,5 рази більше, ніж у Горлазі. Кількість в'язнів, за різними оцінками, сягала 30-40 тисяч осіб. У документах зазначено, що станом на 1 липня 1953 р. у Горлазі перебувало 19545 в'язнів. З них по життєво засуджено 3 особи, на 25 років – 4264, на 20 років – 2330, на термін від 11 до 15 років – 2586, від 6 до 10 років – 10358, не звільнені інваліди – 9. За свідченням політв'язня І. Кривуцького, у Норильську, крім зон в'язнів, засуджених за побутові злочини і з полегшеним режимом (ВТТ), було шість зон із політичними в'язнями, де українці переважали – від 60 до 80 % в'язнів. Зоною № 1 був рудник «Медвежка»; № 2 – «Каєркан», вугільні шахти; № 3 – каторжанська зона, з якої ув'язнені працювали на хлорно-кобальтовому заводі № 25. Зону № 4 складала спецрежимна зона, створена у 1948 р., в'язні якої працювали на будівництві міста («Горбуд») і мідного заводу; тут у 1949 р. була найвища смертність. № 5 – зона, з якої в'язні працювали на деревообробному комбінаті (ДОК), на цегельному заводі, пізніше на «Горбуді»; № 6 – жіноча зона, складалася із близько 500 каторжанок і біля 4000 жінок, засуджених за побутові злочини. 5 і 6 зони межували з деревообробним комбінатом [47, с. 74-82].

У 1951 р. у таборах введено оплату праці в'язнів за спеціальними ставками зарплати для ув'язнених. Про друге крило українського руху Опору в 3 каторжній зоні – осередок ОУН – С. Семенюк у своїх спогадах пише, що напередодні Норильського повстання, осередок ОУН каторжної зони № 3 обіймав понад 1500 осіб, тобто біля близько половини всіх в'язнів табору, у нього входило також 350 інвалідів, що також там перебували. У травні 1953 р. в Норильськ привезли етап політичних в'язнів із Караганди

(Казахстан), це був так званий карагандинський етап. Табірна влада вивезла бунтарів, що сіяли дух непокори. Але саме таким чином і поширила «повстанський дух» у норильські табори: «хвороба переросла в епідемію». Важкі умови утримання і сваволя адміністрації стали причинами масової непокори. 25 травня 1953 р. у 4-й зоні норильського концтабору «Горлаг» розпочалося Норильське повстання. 26 травня повсталих підтримали в'язні 5-ї зони. «Ув'язнені з числа українських і литовських націоналістів, скориставшись випадком неправильного застосування зброї сержантом охорони Дятловим, який випустив автоматну чергу по групі в'язнів, організували масовий саботаж і непокору в'язнів табірній адміністрації», – йдеться у документах слідства. 27 травня на роботу відмовилося вийти усе жіноче табірне відділення № 6 – 3015 осіб. Цього ж дня ув'язнені 4, 5 і 6 табірних відділень, вимагаючи приїзду московської комісії, оголосили голодування, яке припинили 31 травня. Близько 10 тисяч в'язнів цих трьох зон майже одночасно відмовилися працювати і вимагали приїзду комісії із Москви. Під час ліквідації Горлагу в 1954 р., в Норильськ приїхала комісія для перегляду справ політв'язнів. Якщо у 1953-1954 рр. звільнення стосувалося лише вчених, партійних і комсомольських функціонерів, крупних господарників, то в 1955-1956 рр. звільнення прийшло до абсолютної більшості колишніх в'язнів «Горлагу» [18, с. 39-40].

Після XX з'їзду КПРС цей процес було завершено, а Норильський комбінат перейшов на вільнонайману робочу силу. Це був один із найголовніших результатів Норильського повстання, адже було підірвано міцний фундамент репресивно-каральної системи ГУЛАГу – зникла рабська праця тисяч в'язнів, за рахунок яких економічно процвітав СРСР. Основна роль в організації цього повстання належала українському руху опору, утвореному політичними в'язнями ГУЛАГу, які в минулому були членами ОУН і УПА.

На початок 1950-х рр. до складу Степлагу МВС СРСР входило 9 табірних відділень. В'язні працювали на будівництві Кенгірського водосховища і гідровузла, ТЕЦ, збагачувальної фабрики й об'єктів соцкультпобуту селища Кенгір (майбутнього міста Дзержинськ), видобували руду у шахтах і кар'єрах, розташованих поблизу. Повстання відбулося у третій зоні «Степлагу», на південно-східній околиці селища Кенгір. Тут розміщувалися три табірні пункти: 1-й – жіночий, 2-й і 3-й – чоловічі (від жіночого відділялися господарським двором). В'язні 3-го табірної відділення працювали на будівництві семи об'єктів: деревообробний завод, цегельний і хлібозаводи, збагачувальна фабрика, клубна площа, 6-й і 10-й квартали (спорудження житлових будинків). Після закінчення Другої світової сюди тисячами почали прибувати націоналісти – ті, хто боровся за незалежність свого народу і ті, хто був звинувачений у пособництві або співчутті борцям. Ешелони приходили звідусіль, але найбільша кількість – із західних областей України і з республік Прибалтики. Табір цей був державою в державі: мав свої дороги, паровози, літаки, мережу магазинів та інших соціальних об'єктів. Адміністрація табору виділяла вільнонайманим житло, реєструвала шлюби і розлучення, видавала свідоцтва про народження і смерть. «Степлаг» мав свої війська, свою прокуратуру і навіть власний суд.

Табір був, здавалося, могутній і незламний: навіть ЦК Компартії Казахстану змушений був рахуватися з його начальником, тому що в його руках була величезна дармова робоча сила, матеріальні та фінансові ресурси. На 10 червня 1954 р. у зоні утримували 20698 ув'язнених – 16677 чоловіків і 4021 жінку. Українців налічувалося 9596 осіб (46,3 %), прибалтів – 4637 осіб (22,4 %), росіян – 2661 осіб (12,8 %). 15 травня 1954 р. вартовий Кенгірського табору Калімудін відкрив вогонь з автомата по ув'язнених, унаслідок чого на місці загинуло 13 осіб (згодом ще 5 помруть від ран) і 33 було поранено. Лише через 2-3 місяці після придушення Кенгірського повстання слідство встановить, що «у застосуванні зброї потреби не було» [37, с. 319].

Причинами масової непокори політв'язнів, як зазначено у документах слідчої справи № 84, були незаконне застосування зброї у період 1950-1954 рр., а також у ніч із 16 на 17 травня 1954 р., безпідставне утримання під вартою у штрафному ізоляторі, нестерпні умови утримання. Над ідальнею вивісили червоно-чорний прапор у пам'ять про загиблих. 28 травня 1954 р. начальник ГУЛАГ МВС СРСР І. Долгих видав наказ № 101 про поліпшення умов утримання ув'язнених, дотримання законності і відновлення порядку у третьому табірному відділенні Степлагу. 26 червня з 3-ї години 25 хвилин до 4-ї години ранку комісія МВС по радіо звернулася до повсталих політв'язнів із вимогою здатися, та повідомила про введення військ. Після цього у зону ввійшло 1600 солдатів із 98 собаками, 3 пожежні машини, 5 танків Т-34. Це був єдиний випадок використання танків для придушення повстань у радянських таборах [21, с. 76]. Як записано у вироку, Слученкова, Келлера, Рябова, Кнопмуса, Кузнєцова, Іващенко було засуджено до 10 років ув'язнення, а згідно з указом від 13 січня 1953 р. «Про заходи для зміцнення боротьби з особливо злісними проявами бандитизму серед в'язнів у виправно-трудовах таборах» – до вищої міри покарання, розстрілу. Всього було розкрадено державного майна на суму 36908 рублів, а загальний збиток, нанесений державі в результаті заворушень і бандитизму, включаючи збиток від невиходу на роботу і руйнування будівель та майна, склав 4708621 рублів.

Протягом наступного часу, після 1956 р., «Степлаг» агонізував на фоні зменшення загальної кількості засуджених. Ув'язнені ходили без номерів на одягу і спали у бараках із незагратованими вікнами. Нових засуджених за ст. 58 у цей табір більше не направляли – контингент «Степлагу» поповнювався завдяки переведенню сюди в'язнів з інших таборів. Улітку 1961 р. табір було закрито [27, с. 73-77]. Кенгірське повстання стало одним із найяскравіших проявів кризи табірної системи СРСР, спричинивши серйозні зміни в каральній системі. Відбулася реорганізація виправно-трудовах таборів,

створено нові табірні відділи з меншою кількістю ув'язнених, зосереджених в одному місці, оскільки цей фактор мав вирішальне значення під час виступу. Поступово розпочався демонтаж величезної мережі концентраційних таборів, що змінювало роль МВС в економіці країни.

ГУЛАГ як «економічна імперія» міг вижити тільки за умови посилення терору і беззаконня, однак це суперечило потребам. Відтак було здійснено повну реорганізацію системи: протягом кількох років на волю вийшли дві третини ув'язнених, виправно-трудова табори скасовувалися; в'язні, що відбували термін у ВТТ, переводилися до колоній, а особливо небезпечні – до в'язниць. Основною метою примусових робіт оголосили перевиховання ув'язнених, а не їх трудову експлуатацію [51, с. 207].

Смерть Й. Сталіна та офіційне оголошення 10 липня 1953 р. про арешт Л. Берії, який був затаврований як «ворог народу», остаточно переконали ув'язнених, що у Москві відбуваються кардинальні зміни. Це й спонукало їх наполягати на висунутих вимогах. Масова відмова від примусових робіт набирала все більших обертів. 14 липня понад 12000 в'язнів воркутинського табору оголосили бунт. У Воркуті, як і в Норильську, з бунтарями вели переговори, а репресивні заходи проти них багаторазово відкладалися. Причиною повстання у Воркуті 19 липня – 1 серпня 1953 р. в таборі під назвою «Речлаг» став Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію, дія якої на в'язнів цього табору не поширювалася. «Речлаг» (в документах табір зазначений як особливо режимний табір № 6 МВС (Комі АРСР)) складався із сімнадцяти табірних відділень, де перебувало 38589 ув'язнених, у тому числі 16812 націоналістів: 10495 українських, 2935 литовських, 1521 естонських, 1075 латвійських, 510 польських. Усі в'язні цього табору були засуджені за статтями, які можна охарактеризувати як «політичні», тому звільняти їх не поспішали. Це спричинило різке незадоволення серед ув'язнених у червні 1953 р. Почастішали випадки масових відмов від роботи, непокори наглядачам, керівництву табору і шахт [17, с. 72-73].

Нова політична ситуація в СРСР, що склалася після смерті Й. Сталіна і Л. Берії, посилила нестабільність у радянських концтаборах. Амністія 1953 р. торкнулася переважно засуджених за кримінальні або побутові злочини. Масове невдоволення політв'язнів активізувало їхню підпільну діяльність. Вперше за час існування ГУЛАГу в'язні вимагали не поліпшення умов утримання, а свободи. Тому не можна оцінювати результати діяльності таборів на основі об'ємів освоєних капіталовкладень. Дійсно, багато об'єктів було дуже важко будувати вільнонайманою робочою силою, але чи була крайня необхідність їх будувати, адже наявність великих контингентів ув'язнених дозволяло з легкістю приймати плани форсованого зведення великих об'єктів без серйозних економічних і технічних розрахунків, а потім з такою ж легкістю їх ліквідувати і розпочинати нові [43, с. 195].

Таким чином, після війни табірна система поповнюється новими категоріями в'язнів – репатрійованими, військовополоненими та «зрадниками Батьківщини». ГУЛАГ на 1950 р. концентрує найбільшу кількість засуджених за всю свою історію – 2,6 млн. чоловік. Перетворюючись на імперію примусової праці, він поглинає значну частину державних ресурсів. Однак, в умовах технічного прогресу всієї економіки СРСР, ГУЛАГ стає гальмом її розвитку, а низька продуктивність праці і збільшення контингенту наглядачів та обслуговуючого персоналу роблять його збитковим в економічному сенсі. Табори були переобтяжені значною кількістю хворих та інвалідів, непридатних для праці. Після смерті Й. Сталіна у в'язнів зникає почуття всеосяжного страху, виникають надії на швидкі зміни, посилення репресій у таборах, часті розстріли провокують серію повстань у «Степлагу», «Воркутлагу» та інших, що зриває виробничий процес. Неабияку роль у цих повстаннях відіграють українці на інші народи – литовці, латвійці, естонці, які, маючи досвід ведення підпільної боротьби стають осередком бунтарських настроїв.

ВИСНОВКИ

ГУЛАГ у 1930-1950 рр. представляв собою складний адміністративно-господарський комплекс. Радянська держава створила централізовану систему ізоляції соціально небезпечних порушників і контрреволюційних елементів. Широкомасштабне використання праці ув'язнених проходило не в цілях перевиховання, а з метою максимальної експлуатації.

Даною проблематикою займаються українські, зарубіжні та російські дослідники. Вітчизняна історична наука звертає основну увагу на український аспект в історії ГУЛАГу, тобто на чисельність та категорії засуджених у табори. Зарубіжна історіографія спрямовує увагу на історію заснування та функціонування ГУЛАГу, досліджує його репресивну складову. Російські дослідники цікавляться як регіональними так і всеохоплюючими масштабами виробничої діяльності табірної економіки, вказуючи на її виснажливість для господарства країни та малоефективність.

Джерельна база досліджень особливо поповнилась з 1990-х рр. у результаті розсекречення архівних даних про репресії, а відповідно і матеріалів ОДПУ, НКВС, МВС та їх структурних підрозділів. Останнім часом вийшло безліч збірників документів, які характеризують правові, соціальні, виховні та економічні функції табірної системи.

Створення ГУЛАГу було обумовлено рядом причин. По-перше, це був вихід із кризи, який був у радянської пенітенціарної системи через неможливість помістити наростаючий потік ув'язнених. По-друге, досвід роботи виправно-трудових колоній, і особливо Соловецького табору особливого призначення ОДПУ показав перспективність використання праці засуджених для господарського освоєння малодоступних районів, де передбачалася наявність запасів сировини, необхідної для забезпечення політики індустріалізації.

ГУЛАГ як каральна система нового типу мав ряд особливостей. Табори організовувалися не в містах і не в населених пунктах, що було характерно для традиційних місць ув'язнення, а у віддалених районах, часто непридатних для постійного проживання людей. Їх будівництво здійснювалося, як правило, силами самих же в'язнів. У табори прямували громадяни, засуджені не тільки судами, але й у позасудовому порядку. Термін табірної ув'язнення не міг бути нижче трьох років.

Крім того, на відміну від традиційних пенітенціарних закладів ГУЛАГ фактично знаходився поза юрисдикцією закону. Внутрішньовідомчі нормативні акти неприпустимо розширювали повноваження табірної адміністрації з підтримки відповідного режиму в місцях позбавлення волі. ГУЛАГ як соціальний інститут був повністю виключений зі сфери суспільної уваги. Цілком природно, що ні простий народ, ні радянська, а тим більше, зарубіжна громадськість не були обізнані про існування цілого ряду директивних документів, які грубо порушували конституцію і права людини. Про механізми їх застосування знали тільки виконавці – слідчі, відповідні співробітники органів МВС і МДБ, а також невелике коло радянських і партійних працівників.

Радянське керівництво ніколи не публікувало відомостей про чисельність ув'язнених. Щорічно сотні тисяч знову засуджених людей поповнювали бараки ГУЛАГу. Максимальний рівень концентрації ув'язнених в місцях позбавлення волі відзначався влітку 1950 р., коли в таборах утримувалось понад 2,6 млн. осіб. Таке ж число радянських громадян перебувало на засланні і на спецпоселеннях. Усього за роки існування ГУЛАГу через табори пройшло більше 10 млн. осіб, з них кожен п'ятий був засуджений до позбавлення волі за так звані «контрреволюційні злочини».

Радянські табірні комплекси з їх невичерпними ресурсами мобільної і практично безкоштовної робочої сили вже з початку 1930-х років стали

важливим фактором розвитку радянської економіки. «Робітничий фонд» ГУЛАГу постійно зростав, що дозволяло табірній економіці вирішувати значні господарські завдання. На початок війни вона охоплювала 20 виробничих галузей. Найбільшими з них за питомою вагою виробництва продукції були гірничо-металургійна, лісова і паливна галузі промисловості. Найважливішим напрямком господарської діяльності ГУЛАГу було капітальне будівництво. Примусова праця використовувався на будівництві практично всіх найбільших споруд сталінської епохи. З 1933 по 1941 роки силами засуджених побудовано, за далеко не повними підрахунками, більше 6,5 тис. км. залізничних ліній. Прокладена мережа залізниць, які забезпечують перекидання вантажів і військ до кордонів Маньчжурії. Створено транспортні виходи до території Монголії і до нових економічних районів Далекого Сходу, нова інфраструктура на Забайкальській і Усурійській дорогах, пропускна спроможність яких підвищена вдвічі. В результаті значно покращився зв'язок Далекого Сходу з іншою країною, зросли можливості економіки району. Побудована значна частина Північно-Печорської залізниці, що мала вирішальне значення для розвитку вугільно-металургійної бази СРСР. Господарськими підрозділами ОГПУ-НКВД споруджено 18 % радянських залізниць міжвоєнного періоду. У тому числі, працею ув'язнених побудовано приблизно 3 тис. км. других колій, що довело загальну протяжність двоколієних залізниць в СРСР в 1941 до 28,5 тис. км. (частка ОГПУ-НКВД становить 10 %).

Господарські підрозділи ОДПУ-НКВС брали активну участь у справі зміцнення обороноздатності СРСР. Такого роду будівництво велося у величезних масштабах: тільки в 1940 р. НКВС виконував капітальні роботи на суму в 18 млрд. руб., що більше, ніж було вкладено в промисловість країни за роки першої п'ятирічки. Особливо значний був внесок ГУЛАГу у будівництво шляхів сполучення, аеродромів, підприємств гірничо-металургійної, целюлозно-паперовій, суднобудівної та авіаційної

промисловості. Може бути, що на тлі загальних досягнень народного господарства СРСР успіхи НКВС виглядають досить скромно. Однак слід зазначити, що, по-перше, абсолютна більшість споруджуваних ГУЛАГом об'єктів розташовувалося в пустельних і віддалених районах країни, де було відсутнє місцеве населення і, відповідно, не було можливості для виконання тих же робіт при допомозі вільнонайманої праці. Досвід Біломорсько-Балтійського каналу, БАМ і Північно-Печорської залізниці наочно це підтверджує. По-друге, багато з споруджуваних об'єктів за своїм значенням були унікальні, як, наприклад, суднобудівні заводи. Їх спорудження збільшувало потужності військового кораблебудування в СРСР в 2 рази.

В роки Другої світової війни ГУЛАГ продовжив нарощувати обсяги військового виробництва, перепрофілюючи заводи, надав робочу силу 640 підприємствам, у стислі терміни було побудовано авіаційні заводи, танкодроми, збільшено валовий видобуток всіх видів корисних копалин.

Головними принципами у структурній розбудові системи таборів у післявоєнний час, що їх НКВС (МВС) застосувало в УРСР, були ресурсно-виробничий і територіально-галузевий. Перший означав, що трудові ресурси військовополонених концентрувалися переважно у виробничій сфері, а другий передбачав розміщення їх контингентів у таборах лише на підприємствах стратегічно важливих галузей і в тих регіонах, де відчувалася гостра нестача робочих рук. У цьому контексті основними методами табірної адміністрації в «українському» регіональному сегменті радянської системи військового полону все частіше виявлялися не комплектування установ новоприбулими бранцями, а перерозподіл контингентів існуючих табірних підрозділів, зменшення їх чисельності, передислокація останніх, злиття кількох табірних відділень та їх функціональне перепрофілювання. Водночас типовими причинами ліквідації табірних відділень були завершення робіт на окремих підприємствах, необхідність звільнення табірних приміщень для розміщення інших установ,

непідготовленість житлового фонду для утримання військовополонених узимку, переведення контингенту до інших таборів.

У післявоєнний період роль табірної економіки ще більше зросла, а реалізація атомного проекту і ряду інших військово-стратегічних завдань помітно розширили сферу застосування примусової праці. У 1949 р. в системі МВС було вироблено понад 10 % валової промислової продукції країни. Проте вже через два роки табірно-промисловий комплекс опинився в глибокій кризі. Немає нічого дивного, що відразу після смерті Сталіна почалася його корінна реорганізація. Інтенсивна господарська діяльність ГУЛАГу, заснована на експлуатації різних видів примусової праці, не сприяла інтенсифікації виробничих процесів, а модернізація підприємств не проходила понад тридцять років. Звісно, і в системі НКВС зустрічалися рентабельні підприємства, але вони були швидше винятком, ніж правилом.

В цілому, табірна економіка носила збитковий характер. Рівень продуктивності праці на підприємствах і будівництвах ГУЛАГу був в середньому на 50 % нижче, ніж у галузях, де застосовувалась вільнонаймана праця. Собівартість продукції у післявоєнний час значно перевищувала собівартість аналогічної продукції, що випускається місцевими підприємствами. При цьому якість виготовленої ув'язненими продукції незмінно залишалася дуже низькою. Підконвойна праця, незважаючи на її фактичну безкоштовність, дорого обходилась державі. ГУЛАГ перестав бути самоокупним, тому в 1950-х рр. 424 табори щорічно отримували великі суми дотацій з державного бюджету. Табірна економіка носила хижацький характер. Практично всі господарські проекти, які здійснювалися ГУЛАГом, часто не мали ні кошторису, ні технічного обґрунтування будівництва. У такій ситуації широке поширення отримали масові приписки з тією метою, щоб показати виконання плану, а потім отримати належну премію. Спотворення звітності практикувалося на всіх стадіях виробничого процесу, що, природно, вело до подорожчання кінцевого продукту.

Таким чином, незважаючи на тяжкі умови проживання, низьку продуктивність праці і масову смертність, першочергові економічні завдання щодо первинного освоєння територій СРСР на Півночі і Сході, побудова інфраструктури, видобуток наявних корисних копалин для прискорення індустріалізації та укріплення обороноздатності країни, були успішно виконані в'язнями ГУЛАГу в стислі терміни при мінімальних затратах з боку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Сборник документов по истории СССР: Эпоха социализма. Выпуск 3. 1933-1941 / Под ред. В.З. Дробыжева. М. : Высшая школа, 1980. 287 с.
2. Сборник документов по истории СССР: Эпоха социализма. Выпуск 5. 1946-1958 / Под ред. В.З. Дробыжева. М. : Высшая школа, 1980. 287 с.
3. Законодательство об уголовном судопроизводстве СССР и союзных республик : в 2-х т. Т. 1. М. : Госюриздат, 1963. – 878 с.
4. Электрификация в СССР. Сборник документов и материалов 1926-1932 гг. М. : «Экономика», 1966. 477 с.
5. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг. Сборник документов / Под ред. С.А. Голунского. М. : Госюриздат, 1955. 631 с.
6. История Советской прокуратуры в важнейших документах. М. : Юриздат, 1947. 543 с.
7. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917-1960 / Под ред. А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров; науч. ред. В.Н. Шостаковский. М. : Материк, 2000. 888 с.
8. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет. В 5-ти т. / Сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. Т. 2. 1929-1940 гг. М. : Политиздат, 1967. 798 с.
9. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет. В 5-ти т. / Сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. Т. 3. 1941-1952 гг. М. : Политиздат, 1967. – 751 с.
10. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: собрание документов : в 7 т. Т.3. Экономика ГУЛАГа / Отв. ред. и сост. О.В. Хлевнюк. М. : РОССПЭН, 2004. 624 с.

11. Заключённые на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР: собрание документов и фотографий / Отв. ред. О.В. Хлевнюк; отв. сост. О.В. Лавинская, Ю.Г. Орлова; сост. Д.Н. Нохотович, Н.Д. Писарева, С.В. Сомонова. М. : РОССПЭН, 2008. 448 с.
12. Экономика ГУЛАГа и ее роль в развитии страны, 1930-е годы : Сборник документов / Сост. М.И. Хлусов. М., 1998. 172 с.
13. Советская прокуратура: Сборник документов / Сост. И.Н. Ширяев, Г.А. Металкина. М. : Юридическая литература, 1981. 288 с.

Література

14. Аниниченко І. Примусове переселення: 1920-ті – поч. 1950-х рр. // Золоті ворота. 1994. № 1(7) С.49-70.
15. Белых Н.Ю. Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материалах Вятлага 1938-1953 гг.). М. : РОССПЭН, 2011. 293 с.
16. Бондаренко В., Дараган М. Переписи населения в СССР. К. : Издательство АН УРСР, 1958. 191 с.
17. Бондарук Л. Історія Воркутинського повстання // Українознавство. 2010. № 1. С. 72-76.
18. Бондарук Л. Роль українського руху опору в організації Норильського повстання // Історичний архів. Випуск 4. 2010. С. 38-42.
19. Боровков И.И. Факторы скоростного строительства в годы Великой Отечественной войны // Экономика строительства. 1995. № 5. С. 6-8.
20. Верт Н. Держава проти свого народу // Неопалима купина. 2010. № 1-2. С. 19-34.
21. Верт Н. Держава проти свого народу // Неопалима купина. 2010. № 5-6. С. 62-85.
22. Верт Н. История советского государства. М. : Весь Мир, 2006. 559 с.
23. Волкогонов Д. 30-е: взгляд из сегодня. М. : Наука, 1990. 164 с.

24. Всероссийская мемуарная библиотека / Осн. А.И. Солженицыным. Серия «Наше недавнее». Т. 7. Пожившим в ГУЛАГе. М. : Русский Путь, 2001. 408 с.
25. Гетман Н. ГУЛАГ: коллекция картин. Вашингтон, 2001. 131 с.
26. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. К. : Либідь, 1991. 344 с.
27. Дильманов С. Восстание в Степлаге (май-июнь 1954 г.) // Простор. 1996. № 1. С. 72-88.
28. Дорчева А. Детские лагеря ОГПУ и НКВД и пресса // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 1993. № 4. С. 13-23.
29. Дьяков Ю.П. Капитальное строительство в СССР, 1941-1945. М. : Наука, 1988. 254 с.
30. Дэвис Р., Хлевнюк О. Вторая пятилетка : механизм смены экономической политики // Отечественная история. 1994. № 3. С. 92-108.
31. Захарченко А., Репинецкий А. Безымянлаг : 1940-1946 (Документы, факты, суждения о безымянских лагерях особого строительства НКВД СССР). Самара : Институт Российской истории, 2006. 426 с.
32. Захарченко А.В. Экономическая деятельность НКВД СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны: структура, производственные параметры, мобилизационные возможности // Отечественная история. 2010. № 6. С. 89-101.
33. Земсков В. ГУЛАГ (историко-психологический аспект) // Социологические исследования. 1991. № 6. С. 10-27.
34. Земсков В. ГУЛАГ (историко-психологический аспект) // Социологические исследования. 1991. № 7. С. 3-16.
35. Земсков В. ГУЛАГ, где ковалась победа // Родина. 1991. № 6. С. 69-70.
36. Земсков В. Судьба кулацкой ссылки (1930-1954 гг.) // Отечественная история. 1994. № 1. С. 118-147.

37. Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918-1958 : социально-экономический и политико-правовой аспекты. М. : Наука, 2006. 438 с.
38. Иванова Г. Роль НКВД СССР в оформлении мобилизационной модели советской экономики // Былые годы. 2011. № 1. С. 43-53.
39. История социалистической экономики в СССР : в 7-ми т. / Под ред. И.А. Гладкова. Т. 3. Создание фундамента социалистической экономики в СССР. 1926-1932 гг. М. : Наука, 1977. – 535 с.
40. Кнышевский П.Н. Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов (1941-1945) // Вопросы истории. 1994. № 2. С. 53-65.
41. Кожевников М.В. История Советского суда. 1917-1956 гг. М. : Госюриздат, 1957. 383 с.
42. Конасов В. Место и роль управления по делам военнопленных и интернированных в пенитенциарной системе Советского государства :1939-1953 гг. // Отечественная история. 2005. № 6. С. 132-136.
43. Котляр Ю.В., Ярошенко С.А. Прояви кризових явищ у радянських таборах на межі 1940-1950-х рр. // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Випуск 9. С.191-196.
44. Кузьмин С. Лагерники: ГУЛАГ без ретуши // Молодая гвардия. 1993. № 5-6. С. 160-189.
45. Куманев В.А. Военно-экономический потенциал СССР и его роль в завоевании Великой Победы // Мир и политика. 2011. № 2. С. 62-85.
46. Куртуа С., Верн Н. Черная книга коммунизма. М. : «Три века истории», 2001. 710 с.
47. Макарова А. Норильское восстание // Воля. 1993. № 1. С. 68-108.
48. Медведев Ж. Атомный ГУЛАГ // Вопросы истории. 2001. № 1. С. 44-59.
49. Моруков М. Правда ГУЛАГа из круга первого. М. : Эксмо, 192 с.
50. Нахапетов Б. К истории санитарной службы ГУЛАГа // Вопросы истории. 2001. № 6. С. 126-136.

51. Негретов П. Все дороги ведут на Воркуту // Дружба народов. 1991. № 6. С. 188-211.
52. Нікольський В. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 141-162.
53. Новейшая история России. 1914-2008 гг. / Под. ред. М.В. Ходякова. М.: Высшее образование, 2008. 526 с.
54. Новіков В. Соловецька Голгофа // Військо України. 2003. № 5-6. С. 35-38.
55. Павлов Г. Дети и ГУЛАГ // Литературное обозрение. 1991. № 4. С. 99-101.
56. Пилявец Ю., Пилявец Р. Каторга в СРСР (1943-1945 рр.): табори, контингент, умови утримання в'язнів // Український історичний журнал. 2011. № 2. С. 91-105.
57. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» у контексті політики державного терору (1937-1939 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. К. : Сфера, 2007. С. 189-204.
58. Потильчак О. Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946-1950 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. № 1. Харків : Права людини, 2009. С. 52-281.
59. Радаев В. Хозяйственный мир России: советское общество // Российский экономический журнал. 1996. № 4. С. 69-76.
60. Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу : Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930-ті // Історія України. 2002. № 37. С. 11-12.
61. Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу : Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930-ті // Історія України. 2002. № 38. С. 5-9.
62. Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу : Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930-ті // Історія України. 2002. № 39. С. 3-4.
63. Рыжков Н. СССР и Германия : битва экономик // Наш современник. 2010. № 10. С. 158-172.

64. Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 20-50-е гг. // Свободная мысль. 1996. № 2. С. 96-114.
65. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР / Сост. Михаил Смирнов. М. : Звенья, 1998. 600 с.
66. Соколов А., Кондратьева Т. Режимные люди в СССР. М. : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. 369 с.
67. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, 1918-1956 : опыт художественного исследования. М. : Книга, 1990. 589 с.
68. Ткачевский Ю.М. Советское исправительно-трудовое право. М. : Издательство Московского университета, 1971. 232 с.
69. Хлевнюк О. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. М. : Республика, 1992. 270 с.
70. Чертопруд С. НКВД-НКГБ в годы Великой Отечественной войны: Неизвестные страницы. М. : Яуза, Эксмо, 2005. 412 с.
71. Шульгина М. Соловецкие лагеря особого назначения и лесная промышленность Европейского Севера России (1923-1933 гг.) // Отечественная история. 2010. № 2. С. 129-134.
72. Эбеджанс С., Важанов М. Производственный феномен ГУЛАГа (Письмо в редакцию) // Вопросы истории. 1991. № 6. С. 188-190.
73. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора. М. : Московская школа политических исследований, 2006. 608 с.

Интернет-ресурсы

74. Долголюк А. Принудительный труд на сибирских стройках в первое послевоенное десятилетие / Алексей Долголюк // Гуманитарные науки в Сибири. 2007. № 2. С. 56-60. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9569054>.

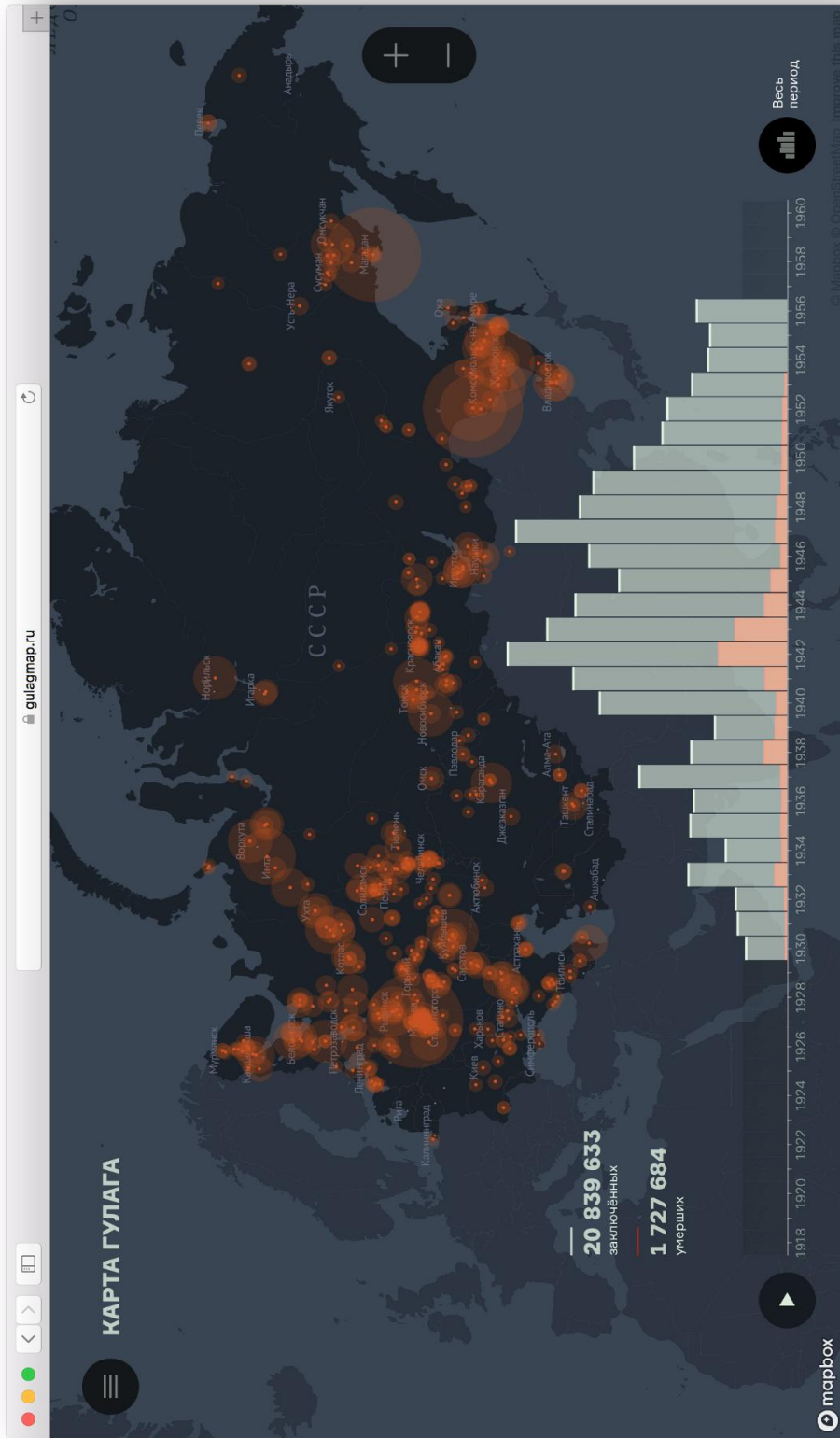
75. Жигалев А. Административно-правовые особенности организации производственной деятельности мест лишения или ограничения свободы в России 20-х – начала 30-х гг. XX в. // Вестник Владимирского юридического института. 2010. № 4. С. 182-190. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=15511904>.
76. Жукова О. Особенности организации труда осужденных исправительно-трудовых учреждениях в период 1935-1940 гг. // Вестник Владимирского юридического института. 2008. № 4. С. 256-258. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=12932887>.
77. Карта ГУЛАГА. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://medium.com/@urbica/от-соловков-до-магадана-история-гулага-на-карте-37a220e84ade>
78. Козакова К. Развитие сельскохозяйственного производства в лагерях ГУЛАГа на территории Комы АССР в 1930-1950-е гг. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.referun.com/n>.
79. Никифоров А. Экономический аспект использования труда заключённых в системе ГУЛАГа // Человек: преступление и наказания. 2009. № 1. С. 69-72. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=12229281>.
80. Опалев М. Вклад строителей железнодорожной магистрали «Сталинград-Саратов» в победу на Волге // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2010. № 1. С. 105-109. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=870297>.
81. Пустогачева Т. Социально-бытовые условия жизни заключённых-строителей Чуйского тракта в 30-е гг. XX века // Вестник Томского государственного университета. 2010. № 4. С. 67-73. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=15529640>.

82. Славко А. Детские колонии для несовершеннолетних правонарушителей в России в 1933-1952 гг. // Вестник Тюменского государственного университета. 2009. № 7. С. 140-146. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=14627761>.
83. Широков А. «Штурм Севера»: штрафная колонизация 1930-1950 гг. // Вестник НГУ. 2007. Т. 6. № 1. С. 68-72. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9427748>.
84. Широков А. Дальстрой как институт колонизации Северо-Востока России в 1930–1950-х гг. // Гуманитарные науки в Сибири. 2008. № 2. С. 90-93. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=11452437>.
85. Ярошенко С. О. Українці у радянських таборах (1930–1950–ті рр.): історіографія проблеми // Гілея: науковий вісник. 2014. Випуск 84. С. 23-27. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_84_7

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Карта ГУЛАГУ [77]

ДОДАТОК Б

Соціальний склад заарештованих органами держбезпеки по УРСР за**1937 р. [52, с. 143]**

№	Групи репресованих	Заарештовано (осіб)	% від загальної кількості по Україні
1	Колишні куркулі	66 401	41,6%
2	«Колишні люди»	58 502	36,7%
3	Декласований елемент	14 504	9,1%
4	Служителі релігійних культів	4744	3,0%
5	Службовці	4300	2,7%
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	3035	1,9%
7	Селяни-одноосібники	2473	1,5%
8	Кустарі	1389	0,9%
9	Колгоспники	1266	0,8%
10	Командний склад Червоної армії	1083	0,7%
11	Робітники	777	0,5%
12	Червоноармійці та молодший командний склад РСЧА	864	0,5%
13	Працівники НКВС	236	0,1%
	Загалом по Україні	159 574	100%

ДОДАТОК В

Національний склад ув'язнених ГУЛАГу станом на 1 січня 1951 р. [34, с. 8]

Національність	В таборах	В колоніях	Всього
Росіяни	805995	599516	1405511
Українці	362643	143578	506221
Білоруси	63863	32608	96471
Азербайджанці	6703	17001	23704
Грузини	6968	16615	23583
Вірмени	12029	14735	26764
Туркмени	2257	3086	5343
Узбеки	14137	15892	30029
Таджики	2884	2842	5726
Казахи	12554	13352	25906
Киргизи	3628	2796	6424
Фіни і карели	2369	1925	4294
Молдовани	16008	6717	22725
Литовці	35773	7243	43016
Латвійці	21689	6831	28520
Естонці	18185	6433	24618
Татари	28532	28396	56928
Башкири	3619	4228	7847
Удмурти	2993	2472	5465
Євреї	14374	11051	25425
Німці	21096	11173	32269
Поляки	19184	4343	23527
Румуни	1318	321	1639
Іранці	262	344	606

Афганці	100	31	131
Монголи	70	13	83
Китайці	1781	258	2039
Японці	852	250	1102
Корейці	1692	820	2512
Греки	1558	768	2326
Турки	300	62	362
Інші, із них:	48351	38679	87030
Корінні національності СРСР	41688	37144	78832
Некорінні національності	6663	1535	8198
Всього	1533767	994379	2528146

ДОДАТОК Г

Чисельність ув'язнених ГУЛАГу (станом на 1 січня кожного року) [33, с. 11]

Роки	У виправно- трудовах таборах	Із них засуджені за контрреволюційні злочини	У відсотковому значенні	У виправно- трудовах колоніях	Всього
1934	510307	135190	26,5		510307
1935	725483	118256	16,3	240259	965742
1936	839406	105849	12,6	457088	1296494
1937	820881	104826	12,8	375488	1196369
1938	996367	185324	18,6	885203	1881570
1939	1317195	454432	34,5	355243	1672438
1940	1344408	444999	33,1	315584	1659992
1941	1500524	420293	28,7	429205	1929729
1942	1415596	407988	29,6	361447	1777043
1943	983974	345397	35,6	500208	1484182
1944	663594	268861	40,7	516225	1179819
1945	715505	289351	41,2	745171	1460677
1946	746871	433883	59,2	956224	1703095
1947	808839	427653	54,3	912704	1721543
1948	1108057	416156	38,0	1091478	2199535
1949	1216361	420696	34,9	1140324	2356685
1950	1416300	578912	22,7	1145051	2561351
1951	1533767	475976	31,0	994379	2528146
1952	1711202	480766	28,1	793312	2504514
1953	1727970	465256	26,9	740554	2468524

ДОДАТОК Д

Довідка про смертність в системі ГУЛАГУ за період 1930-1956 рр. [7, с. 630]

Роки	Кількість померлих	% померлих до загальної кількості ув'язнених
1930	7980	4,2
1931	7283	2,9
1932	13197	4,8
1933	67297	15,3
1934	25187	4,28
1935	31636	2,75
1936	24993	2,11
1937	31056	2,42
1938	108654	5,35
1939	44750	3,1
1940	41275	2,72
1941	115484	6,1
1942	352560	24,9
1943	267826	22,4
1944	114481	9,2
1945	81917	5,95
1946	30715	2,2
1947	66830	3,59
1948	50659	2,28
1949	29350	1,21
1950	24511	0,95
1951	22466	0,92

1952	20643	0,84
1953	9628	0,67
1954	8358	0,69
1955	4842	0,53
1956	3164	0,4
Всього	1606748	100